SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 43 — 1978
ČÍSLO 5

Eugen Jóna

PAVEL DOLEŽAL A JEHO GRAMATIKA

1. Literárne dielo Pavla Doležala (1700—1778) sa dnes môže hodnotiť z rozličných hľadísk,[1] ale pre Slovákov a Čechov má trvalý význam z hľadiska dejín jazyka a jazykovedy. P. Doležal na niekoľko desaťročí kodifikoval spisovný jazyk, ktorý Slováci používali ako najbližší medzi domácimi jazykmi v Uhorsku (maďarčina — nemčina — čeština) popri medzinárodnej „diplomatickej" latinčine. Medzi staršími slovenskými autormi významných gramatík P. Doležal stojí uprostred na línii: Vavrinec Benedikt z Nedožier (1603 — Grammaticae Bohemicae . . . libri duo) — Daniel Krman (1704 — Grammatica Slavico-Bohemica v rukopise a r. 1729 Rudimenta Grammaticae Slavo-Bohemicae v rukopise) — Pavel Doležal (1746 — Grammatica Slavico-Bohemica) — Anton Bernolák (1790 — Grammatica Slavica), t. j. gramatika česká — slovensko-česká — slovenská.

P. Doležal účinkoval ako vychovávateľ, učiteľ a kazateľ. S týmto jeho povolaním súvisí bohatá literárna činnosť pôvodná i prekladateľská: vynikol ako filológ, ako autor školských učebníc, veršovec, popularizátor súvekej vedy. Z jazykového hľadiska si tu všimneme jeho metodiku jazy-

[1] P. Doležala spomínajú s mnohými nepresnosťami v bibliografických a biografických údajoch staršie rakúsko-uhorské encyklopedické diela (uvádza ich Rizner v I. zväzku, s. 335) i novšie československé až po Encyklopédiu Slovenska (Zv. 1, 1977, s. 357), ale predovšetkým literárnohistorické práce od B. Tablica, J. M. Hurbana až po J. Vlčka, J. Jakubca, J. Ďuroviča, A. Mráza, J. Mišianika a i. Všetci historici oceňujú všeobecne Doležalovu gramatiku s Belovým úvodom. Doležalovu gramatiku odborne hodnotia jazykovedci po M. Belovi a A. Bernolákovi J. Dobrovský, ktorý schvaľuje osobitne členenie skloňovania substantív podľa rodu a triedenie slovies podľa neurčitkovej prípony pred *-ti* na šesť tried, v novších časoch V. Flajšhans, J. Stanislav, K. Habovštiaková a i. Tohoročné jubileum (1778—1978) dáva príležitosť znovu overiť údaje o živote a diele P. Doležala i analyzovať jeho gramatiku. — V ostatnom čase dostáva sa do stredu pozornosti aj pedagogické dielo P. Doležala. Zostavil prvý slovensko-český obrázkový šlabikár na základe hláskovej metódy, takže sa mu v dejinách metodiky začiatočného čítania u nás pripisuje priam revolučne pokrokový charakter. Aj v iných učebniciach obratne využil myšlienky Komenského a iných vzorov (z diela Orbis sensualium pictus, Levoča 1685, s. 4 mohol si vziať príklad na obrázky pri latinskej abecede s vetami v štyroch jazykoch; Doležal má obrázky, slová a verše pre jeden jazyk).

kovej výchovy a najmä jeho gramatiku z každej stránky; z jeho života spomenieme iba niektoré momenty.

2. P. Doležal žil v dobe doznievania búrlivých vojnových udalostí, keď aj v Uhorsku zvíťazil absolutizmus Habsburgovcov a protireformácia temer ako predtým v Čechách, ale šľachta si tu uhájila stavovské výsady. Podľa ustanovení o tzv. artikulárnych chrámoch evanjelici mohli mať dva kostoly v stolici; náboženskú slobodu mali iba šľachtici (a niektoré banské mestá). Tieto pomery určovali životnú cestu P. Doležala, ako i mnohých slovenských vzdelancov.

P. Doležal sa narodil v Skalici 15. januára 1700 v početnej remeselníckej rodine. Jeho starší brat Ján, otec významného básnika Augustína Doležala, nasledoval svojho otca v remesle, a tak aj mladý Pavel bol určený na remeslo: vyučil sa za súkenníka, resp. tkáča. Svoje mladé roky a školskú prípravu lapidárne charakterizoval sám P. Doležal v svojej gramatike (s. 135) v príklade na využívanie predložiek: „Gá sem býwal dwacet lét pořád w Skalicy (in loco), ssel sem přes Presspurk (per locum) k Sopronu vel do Ssoprona (ad locum) a potom přes Wideň do Saska, do Witemberka." Bola to príprava zväčša filologická, resp. jazyková. Základy vzdelania nadobudol mladý P. Doležal v rodnom meste Skalici (pravdepodobne súkromne, pretože v čase protireformácie evanjelici nemali tam svoju školu). Po vyučení za súkenníka dostal sa (podľa B. Tablica[2]) na vandrovke do Šoprona, kde sa dal na ďalšie štúdium. Šopron v tom čase mal nemecký ráz, takže sa tu mohol naučiť dobre po nemecky. V Rábe si potom dobre osvojil i maďarčinu, pretože na vtedajších latinských školách v Uhorsku domáce reči boli síce iba pomocné, ale v stoliciach so slovenským obyvateľstvom všetky tri boli potrebné. R. 1727 odišiel na vysokú školu do Wittenbergu. Ako starší poslucháč osvojil si popri teológii aj iné náuky a praktické vedomosti (cudzie jazyky ap.), ktoré uplatnil vo svojej vychovávateľskej, učiteľskej, kazateľskej, literárnej a vedeckej činnosti.

Zo životopisu P. Doležala vysvitá, že sa spočiatku venoval — ako i mnohí absolventi teológie pred ním — učiteľstvu, a to najprv (1729—1732) v cudzine ako súkromný vychovávateľ (v Gelsene v Lužici), kde mal možnosť oboznámiť sa s príslušnou literatúrou zo staršej i súvekej pedagogiky, potom doma v Uhorsku, jednak v neslovenskom prostredí v okolí Šoprona (Kysek, Nemes Csó), kde bol učiteľom a kaplánom (asi v r. 1733—1737), jednak v Bratislave (1738—1744) na ev. dievčenskej škole prevažne nemeckej. V školách mal možnosť vyskúšať rozličné metódy jazykového vyučovania od abecedára cez katechizmus až po učebnice latinčiny a sústavnú gramatiku. Ako svedčia o tomto období chystané alebo vydané jeho práce (Imperatorum Romanorum Nomina et Symbola versibus et rhytmis, utcunque conceptis, ita indicata,... Posonii 1742; Šlabikáre; Biblj Swatá Rytmovnjmi Summovnjky představená... b. m. 1745; Donatus latino-germanico-hungarico-bohemicus... Posonii b. r. [1742 alebo 1746]; 2. v. 1748; 3. vyd. Vacii 1800, potom r. 1812, r. 1828 — upravil Emericus Dunay podľa Rhenia atď.). P. Doležal využíval všetky známe postupy a pomôcky (verše, tabuľky, usporiadanie písmen, obrázky ap.), ktoré mali uľahčiť prácu v škole učiteľom i žiakom. Pokiaľ ide o reč, prvá väčšia tlačou vydaná práca bola latinská; jej začiatky môžu siahať do čias, keď účinkoval v cudzom, neslovenskom

---

[2] Biografické údaje sú u Tablica (1807), spresnené v 2. vyd. 1974 editorom R. Brtáňom, ktorý podľa archívnych materiálov dokreslil obraz života a diela Pavla Doležala.

prostredí. Ostatné práce zreteľne odrážajú slovenské prostredie tým, že používajú vtedajší literárny jazyk slovenskej národnosti. Sám P. Doležal mal západoslovenský nárečový základ, ale z kníh (biblia, spevník, katechizmus atď.), azda i z domácej rečovej praxe v rodine s exulantskými evanjelickými tradíciami poznal aj český úzus, takže nebolo mu ťažko osvojiť si dokonale normu spisovnej češtiny. Po príchode do Bratislavy spolupracoval s tlačiarňami ako korektor (t. j. jazykový redaktor) českých kníh. Bratislava bola pre P. Doležala mnohonásobne podnetným prostredím, kde žil a účinkoval známy učenec európskeho mena Matej Bel, takže tu dobre pripravený učiteľ a kandidát teológie mohol rozvinúť všetky svoje schopnosti. V Belovom kruhu kultúrnych a vedeckých pracovníkov (Eliáš Milec, Ján Tomka-Sásky a i.) vyspel ideologicky (pietizmus) a vedecky (lingvistika a metodika jazykového vyučovania). Z Belovho okruhu práve jemu pripadla úloha napísať a vydať pre Slovákov sústavnú gramatiku spisovného jazyka, keďže učebnice iných jazykov (nemčina, maďarčina, latinčina; Cellariov-Kellerov slovník s maďarskými a s česko-slovenskými ekvivalentmi) vydal sám M. Bel a gramatika D. Krmana[3] ostala v rukopise. Ale aj ostatné Doležalove práce súvisia s kultúrnymi, najmä výchovnými snahami Belovho kruhu, a to i potom, keď za výhodnejším povolaním odišiel z Bratislavy.

Ešte v Bratislave získal P. Doležal osobné spojenie s rodinou pochádzajúcou zo stredoslovenskej oblasti, kde sa oženil so Zuzanou, dcérou Pavla Strečku, učiteľa v Modre, rodáka z Pravna.[4] Pravda, s príslušníkmi strednej slovenčiny sa stýkal i medzi vzdelancami v Bratislave v Belovom kruhu.

Koncom r. 1743 zeman Alexius Príleský pozval P. Doležala ako bývalého spolužiaka vo Wittenbergu do Zemianskeho Podhradia za svojho dvorského kazateľa (ordinovaný bol začiatkom r. 1744 v Modre) a učiteľa troch synov. V tomto slovenskom prostredí sa P. Doležal mohol viac venovať i literárnej činnosti; pravdepodobne tam vytvoril svoje najvýznamnejšie práce, ktoré v ďalších rokoch vychádzali tlačou. Ale pobyt v Podhradí sa r. 1745 náhle skončil zásahom vrchnosti.

Začiatkom r. 1746 P. Doležal dostal miesto druhého kazateľa v Necpaloch v Turci popri Jánovi Turzovi.

3. Najvýznamnejšie dielo Pavla Doležala — systematická gramatika súvekého literárneho jazyka Slovákov — vyšlo tlačou, keď autor už síce účinkoval na strednom Slovensku, ale zo strednej slovenčiny sa do knihy dostalo málo.

Cieľ práce autor vyjadril už v názve, ktorý zaberá celý titulný list: *Grammatica Slavico-Bohemica, in qua... Ratio accuratae*

[3] O M. Belovi a Danielovi Krmanovi zo svojho hľadiska vecne písal J. P. Ďurovič (1940), ale ich gramatické práce spomenul iba dosť všeobecne; o M. Belovi po francúzsky písal J. Oberuč (1937). Životopis Daniela Krmana a komentár k jeho cestopisu na základe bohatého materiálu z domácich a zahraničných archívov pri vydaní Itineraria vypracoval Gustáv Viktory (1969). Z literárnohistorického hľadiska celé Krmanovo dielo, teda i jeho gramatiku z rukopisu študoval J. Minárik. Osobitne si tam všímal kapitoly z poetiky a štylistiky. Krman písal vlastne normatívnu gramatiku slovenskej češtiny, preto niektoré Minárikove formulácie nie sú celkom primerané (s. 122: Krmanov konzervatívny postoj k slovenčine...; s. 123: Krman svoj negatívny postoj k slovenčine ukazuje na porovnávacom materiáli...).

[4] TABLIC, B.: Pamäti česko-slovenských básnikov alebo veršovcov. Bratislava, Tatran 1974, s. 148 (a poznámky R. Brtáňa na s. 290).

Scriptionis et Flexionis... demonstratur... omnibus eiusdem (linguae) Cultoribus ad usum proponit Paullus Doleschalius, Szakolcza — Hung. Praefatus est Matthias Belius. (Posonii, Typis Royerianis, an. 1746). Jadro gramatiky podľa titulného listu má tvoriť náuka o správnom písaní (= pravopis) a ohýbaní (skloňovanie a časovanie), a to postavená na prirodzených základoch. Pritom sa kladie rozdiel medzi nárečím Čechov a vzdelanejších Slovákov (discrimen inter dialectum Bohemorum et cultiorum Slavorum in Hungaria), a to podľa autorovej poznámky (§ XII — *Ad Lectorem*) do okrúhlych zátvoriek sa vkladajú slovenské slová a koncovky (Slavorum cultiorum in Panonia, usitatae Terminationes vel voces), do hranatých zátvoriek zas zastarané a menej používané české slová a koncovky (príklady porov. ďalej).

Doležalova kniha okrem Belovej úvodnej rozpravy *(Praefatio Lectori Benevolo)* a autorovho predslovu *(Candido et Benevolo Lectori Salutem Auctor)* má štyri časti: I. *De Orthographia,* II. *De Etymologia* (osem kapitol podľa slovných druhov), III. *De Syntaxi,* IV. *De Prosodia* a prídavok (o tvorení slov odvodzovaním, skladaním i prechyľovaním) i dodatok (Additamentum — *Adagia Slavica-Bohemica* = príslovia, *Phrases metaphoricae et elegantiores a Dionysii Catonis Disticha moralia* s prekladom J. A. Komenského).

Slávna Belova úvodná rozprava má dátum 14. októbra 1746. M. Bel v nej chváli jazyk, ktorého sústavu gramatika podáva, predstavil i jej autora ako muža veľmi učeného, znalca jazykov, predovšetkým slovensko-českého (linguae Slavo-Bohemicae). On medzi Slovákmi (inter Hungaro-Slavos) azda prvý napísal s najväčšou usilovnosťou gramatiku, ktorú ani sami Česi nezavrhnú. P. Doležal podľa Bela rozvážne, rozumne, starostlivo nasledoval svojich predchodcov, ktorých diela, gramatiky češtiny, uviedol sám Bel v svojom úvode: od Beneša Optata a Petra Kzela (Gzela) (1533) a Vavrinca Benedikta z Nedožier (L. Benedictus Nudozerini, Pragae 1603) až po Václava Rosu (D. Venceslaus Joannes Rosa, Pragae 1672) a iných. M. Bel zdôrazňuje pôvodnosť Doležalovej gramatiky založenú na vlastnom skúmaní jazyka; zistil aj také javy, ktoré ostatní gramatici zanedbali. Pripomína i jasný spôsob podania, ktorý čitateľa neunavuje, a odporúča prácu prijať s „jasným čelom". Štúdium jazykov — píše M. Bel — zbližuje národy (gentes ac populi), napomáha dorozumenie medzi nimi. Slovanský jazyk je rozšírený po Európe ako nijaký iný a patrí starým národom, ktoré spomínajú učenci od starovekých až po súčasných pod rozličnými menami. Od šiesteho storočia vyskytuje sa i meno Slavi, ktoré súvisí podľa niektorých so slovom sláva a človek. Slovanský jazyk sa člení na nárečia, z ktorých sú Belovi najznámejšie chorvátske, česko-slovenské, poľské a moskovské (ruské). Pri histórii Slovanov a ich jazyka cituje názory učencov (napr. Petra de Reva, J. Chr. de Jordana a i.), ako pred ním citovali v časoch barokového slavizmu v Čechách B. Balbín a i. a po ňom u nás mnohí historici a potom z jazykovedcov menovite A. Bernolák. Tým M. Bel aj u nás do jazykovedy uviedol osvietenský historizmus so slovanskými tradíciami (Veľká Morava, hlaholské písomníctvo, husitstvo atď.).

P. Doležal vo svojom predslove dodáva k názorom Belovým už iba konkrétne poznámky týkajúce sa vlastnej gramatiky. Zo svojich predchodcov spomína na prvom mieste V. Rosu, ktorý v úvode svojej gramatiky mnoho povedal o znamenitosti českého jazyka, sám opravil chyby a doplnil nedostatky starších gramatík, ale pripustil možnosť opraviť a doplniť svoju vlastnú gramatiku prácou iných bádateľov. P. Doležal si je vedomý, že v mnohých výkladoch ide vlastnou cestou. Najdôležitejšie nové teoretické i praktické poznatky a úpravy spomína i v predslove, na ne sa odvolávajú jeho nasledovníci a na ne nadväzujú ďalší autori gramatík (A. Bernolák, J. Dobrovský). Vo vzťahu k A. Bernolákovi na prvom mieste sú otázky pravopisu a výslovnosti, ale i teoretické problémy grmatiky v užšom zmysle. J. Stanislav píše: „Bernolák obyčajne preberá formulácie gramatických výkladov všeobecného rázu, a to od Pavla Doležala, ktorý je jeho najhlavnejším ukazovateľom ciest v mluvnici." Zhody a rozdiely medzi Bernolákovou a Doležalovou gramatikou, ako aj inými českými gramatikami podrobnejšie sledovala K. Habovštiaková.[5]

P. Doležal vidí hlavný problém vo výslovnosti a v pravopise *ď, ň, ť,* ďalej v písaní *ě, i, j* (= í, y, ý), pre Čechov aj v rozlišovaní tvrdého *l* a mäkkého *ľ,* pre Slovákov v rozlišovaní *r* a *ř.* Ťažkosti by odpadli, keby sa *ď, ň, ť* a ostatné mäkké vždy označovali, rozdiel medzi mäkkosťou a tvrdosťou *l : ľ* a *r : ř* by sa odstránil (podobne pri *b, f, m, p, w),* tak by sa stratil aj rozdiel medzi *y : i* a *e : ě.*

Podľa týchto úvah sa P. Doležal rozhodol označovať *ď, ň, ť* čiarkou tam, kde to výslovnosť žiada pred *e,* vždy pred *i, j.* Inak ponecháva tradičný, tzv. bratský pravopis (aj s *y, ý* po *c, z, s* — *cyzý, sýla).* Tieto návrhy rozviedol, domyslel a realizoval o štyri desaťročia neskoršie A. Bernolák so svojimi spolupracovníkmi.

Zaujímavé poznámky a príklady uvádza P. Doležal pri výslovnosti niektorých vokálov (samo-hlásné) a konsonantov (spolu-hlásné), napr. *ž* porovnáva s francúzskym *j, š* porovnáva s nemeckým *sch* a s maď. *s* podobne ako *ď, ň, ť* s maďarským *gy, ny, ty.* Príklady si často vymýšľa vo vetnej súvislosti. Pri *ř* poznamenáva, že Slováci jeho mäkkosť zanedbávajú, ale zachovávajú rozdiel *r : ř* v písme.

Novým spôsobom P. Doležal roztriedil, ako je od čias J. Dobrovského známe, nielen naše slovesá, ale aj mená. Za spoločnú chybu dovtedajších autorov gramatík P. Doležal pokladal napodobňovanie latinskej gramatiky. Domnievali sa, že substantíva treba deliť podľa prípony gen. sg. (Krman),

---

[5] HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Bernolákovo jazykovedné dielo. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, s. 330 n., STANISLAV, J.: K jazykovednému dielu Antona Bernoláka. Bratislava 1941, s. 16.

slovesá podľa prípony 1. os. prít. času v latinčine. Výhodnejšie je podľa vzoru hebrejčiny oddeliť maskulína od feminín a neutier, usporiadať skloňovanie podľa rodu mien. Mená sa nemusia rovnako skloňovať, ak majú rovnaký tvar v gen., ako je zrejmé z príkladov: *Ten Učitel : ta Postel* majú v gen. *-e: Učitele, Postele;* a ak sa v niektorých pádoch aj zhodujú, predsa sa veľmi líšia v sg. ak.: *Učitele, Postel,* inštr. *Učitelem, Postelj(ou),* pl. nom. vok. *Učitelové, Učitelé, Postele,* Gen. *Učitelů, Postelj,* dat. *Učitelům, Posteljm.* Podobne je *ten Slauha* a *ta Duha,* gen. *Slauhy, Duhy,* dat. *Slauhovi, Duze* atď. Dnes by sme povedali, že skupiny skloňovaní a vzory substantív sa určujú podľa rodového princípu a podľa kľúčových pádových prípon, nie iba podľa jedného pádu (genitívu). Takými pádmi P. Doležalovi sú nom. a inštr., podľa ktorého možno určiť aj rod podst. mena. Potom porovnaním nom. a gen. v ktoromkoľvek rode sa určia skloňovania a paradigmy (vzory), a to v muž. rode štyri, v žen. rode tri, v str. rode tiež tri, približne tak, ako sa uvádza v dnešných gramatikách. Pravda, v rámci muž. podst. mien sú so štyrmi deklináciami vzory I. deklinácie životných a neživotných *Zub — Holub, Sud — Had, Stůl — Wůl, Dar — Kapr, Roh — Wrah, Wrch — Ženich, Prak — Žák, Hlas — Pes;* vzory II. deklinácie: *Konec — Kupec* (tak i *Saudce* ap.), *Bič — Hráč, Pytel — Učitel, Den — Jelen, Oheň — Kůň;* vzory III. deklinácie: *Družba — Wýwoda, Slauha* a *Pastucha* zakončené na samohlásku *-a;* vzory IV. deklinácie: *Mažáry — Hlásný — Krejčj* so zakončením *-ý, -j* (= í).

Ženské substantíva majú vzory I. deklinácie: *Osoba — Brada, Duha — Maucha — Lauka, Truhla — Mjra — Kosa;* vzory II. deklinácie: *Owce — Ruže, Kwitancie/ý — Passie/ije, Obec — Postel — Zem, -mě;* vzory III. deklinácie: *Nemoc — Řeč — Ctnost, Čeled(ď) — Zwěř.*

Substantíva neutra majú vzory I. deklinácie: *Slowo — Stádo, Raucho — Wojsko;* vzory II. deklinácie: *Srdce — Ohňisstě — Pole, Hrabě — Knjže — Děwče;* vzory III. deklinácie: *Stawěnj — Zajeťj — Dřjwj.*

K pravidelným sa pridávajú nepravidelné (pomnožné: *Uhry — Kossice — Záda;* duálové tvary: *Ruce — Noze, Oči — Ussi*).

Pri jednotlivých vzoroch sú poznámky, zoznamy mien, ktoré sa podľa nich skloňujú. Podobne sa postupuje aj pri iných menách (adjektívach, číslovkách) a zámenách.

Slovesá triedil P. Doležal na šesť konjugácií (tried) podľa samohlások (skupín hlások), ktoré stoja v infinitíve bezprostredne pred *-ťi* v poradí: *-ať, -owať, -eť, -iť, -jť, -auť (volať, milowať, ležeť, učiť, prjť, hrnauť).* Ako podľa genitívnych piatich prípon neuznal päť alebo šesť deklinácií, tak ani podľa prípony 1. os. prít. času (resp. futúra) nechce triediť slovesá na štyri triedy *(-ám, -jm/-ym, -i/-y, -u),* pretože napr. niektoré

slovesá na *-jm* majú neurčitok na *-ťi*, iné na *-iťi* atď. Pri triedení slovies podľa Doležalovej mienky treba určiť príznak (Thema) préterita alebo skôr infinitívu (podobne ako v gramatikách hebrejčiny).

Ako vidieť z týchto poznámok, jednoduché porovnávanie jazykov pomohlo P. Doležalovi nájsť podľa neurčitkovej kmeňotvornej prípony na ten čas novú, vyhovujúcu klasifikáciu slovies, ktorá sa stala východiskom pre klasifikáciu J. Dobrovského, F. Miklosicha, J. Gebauera a i. Oproti tejto praktickej klasifikácii za vedeckejšiu sa pokladala klasifikácia podľa prézentnej kmeňotvornej prípony (A. Leskien, Fr. Pastrnek a i.). Dnes, pravda, zoskupujeme slovesá do vzorov pribratím aj iných kritérií (produktívnosť).

Pred typmi a paradigmami slovies v svojej gramatike P. Doležal uviedol osobitne pomocné sloveso *byť*. V 3. os. préterita *byl (jest)* a *byli (sú)* tvary *jest* a *sú* kladie do zátvorky ako zastarané, hoci v Kralickej biblii boli bežné.

Sloveso *býťi* vel *být (esse)* z hľadiska časovania je medzi nepravidelnými slovesami (s. 91):

gjm, gjs, gj, gjme, gjte, jeďj
gsem, gsy, gest, ge, gsme, gste, gsau
chcy, chceš, chce, chceme, chcete, chtěgj
mohu, můžeš, může, můžeme, můžete, mohau
řku — — — — řkau
wjm, wjš, wj, wjme, wjte, wědj

Sloveso *dáti* sa neuvádza medzi nepravidelnými, iba popri novších tvaroch *(dagj)* stoja i staršie bez zátvorky *dadj*, teda ako rovnocenné.

Vo výklade prípony (terminatio) 1. os. sg. préz. *-i (y)* v češtine, napr. *gá kaussi*, P. Doležal poznamenáva (s. 90), že Moravania túto koncovku menia na *-u* (mutant, správne: zachovávajú *-u)*, Slováci obyčajne menia *-i* aj *-u* na *-em: kaussem, páchnem*. V 3. os. pl. príponu *-j* menia Slováci (Slavi) na *-á (učiňj — učiňá)*, ale v ostatných koncovkách na *-au* (správne: zachovávajú dlhé *-ú*), ako: *žádám, žádagj (žádajau); rozkáži, rozkážj (rozkážau). kaussi — kaussj (kaussau).*

Poznámku má P. Doležal aj proti prípone *-gj*, ktorú Česi nie vždy správne používajú. Pravidlo znie: kde sloveso tvorí prechodník prítomný (Praesens transgressivi) na *-ege*, tam je správna v 3. os. pl. prípona *-egj* (napr. *přicházege, kráčege, krágege — přicházjm, kráčjm, krágjm* — správne i *přicházegj, kráčegj, krágegj*).

Pri definíciách slovných druhov má P. Doležal niektoré aj pre nás zaujímavé prvky: Meno (Nomen, Gméno neb Slowce) je časť reči znamenajúca vec bez zreteľa na čas. Túto vec autor zdôrazňuje preto, lebo pod meno ako termín zahrnuje substantívum i adjektívum a príčastie oddeľuje od slovesa ako osobitný slovný druh. Definuje ho ako prídavné meno slovesné, označujúce vec so zreteľom na čas. Tento zreteľ na čas uplatňuje sa pri rozlišo-

vaní slovies a adjektív zrejme podľa starých tradícií v teórii gramatiky u nás i dnes. Názvy pádov sú v Doležalovej gramatike: *Gmenugjcí, Plodný, Dáwagjcý, Působjcý* (Accusativus sive Activus), *Wolagjcý, Mistowňj* (Praepositionalis sive Localis — Předslowj wždycky beraucý), *Nástrogný.*

Slovné druhy označuje v zátvorke za latinskými názvami: *nomen (Gméno neb Slowce), substantivum (Podstatlivé), adjectivum (Spolu-statňj,* ale i *Přidavanec, Přidavanlivý), pronomen (Mjsto — Gméno* i *Mjstojmenec, Zámence), verbum (Slovo), participium (Z stran beraucy* alebo *Včastonce), adverbium (Přjslowce), praepositio (Předslowj,* podľa Rosu i *Představka), conjunctio (Pogslowj,* Rosa má *Spogka, Spogowka), interjectio (Mezyslowj, Mezyházka,* Rosa má *Proházka).* V názvosloví podľahol aj P. Doležal dobovému purizmu podobne ako v českých gramatikách Rosa a najmä Pohl.

Najviac novotvarov má P. Doležal v V. časti *(de Prosodia),* kde všetky latinské termíny z poetiky a štylistiky sa usiluje podať po česky. Zoznam gramatických a iných termínov (od *accentus* po *zeugma*) je na konci dodatku o tvorení slov (s. 266—271).

Na rozdiel od spomínaných českých puristov P. Doležal sa pridržal jazyka Kralickej biblie, Komenského a iných starších českých spisovateľov, u ktorých nebadať odpor k cudzím slovám. Takto sa obmedzil zväčša na nové termíny, v purizme nezachádzal do krajností. U P. Doležala nebadať ani v príkladoch takú veľkú závislosť od Biblie ako napr. u V. Benedikta z Nedožier alebo aj u D. Krmana, hoci aj on uvádzal množstvo príkladov na jednotlivé javy hláskoslovné, pravopisné, tvaroslovné, syntaktické; najviac príkladov v súvislých vetách je v prozódii.

P. Doležal — podobne ako pred ním D. Krman — usiloval sa opísať, vyložiť v systematickej gramatike a tak v istom zmysle kodifikovať reč, ktorú v tej dobe — v polovici 18. storočia — používali vzdelaní Slováci v Uhorsku ako svoju reč v literatúre i vo verejnom živote popri latinčine. Táto reč ako jednu z troch hlavných národností Uhorska Slovákov aj reprezentovala. U Slovákov sa v svojom systéme málo menila, ostala v podstate v tej podobe, akú mala v „zlatom veku" českej literatúry (Biblia kralická v preklade Jána Blahoslava i iných, spisy D. Adama z Veleslavína, J. A. Komenského atď.). V Čechách po Bielej hore sa do spisovného jazyka postupne dostávali formy ľudového jazyka ako výsledok prirodzeného vývinu, napr. v hláskosloví *ej* za *ý,* ďalej *í,* písané zväčša *ý* za *é (krásnej, krásnýho* popri *krásný, krásného . . .; vejslovnost, vejstupek . . .* popri *výslovnost, výstupek . . .),* *w* pred *o* na začiatku slova *(worel, wosel, wopice . . .* popri *orel, osel, opice),* takže ich aj teoretici (napr. V. Rosa) pripúšťali. Podobne v tvarosloví sa šírili tvary *-ami* v inštr., *-ejí* popri *-í* v 3. osobe plurálu atď. Na Slovensku sa vývin prejavil iba v slovakizovaní niektorých foriem, ktoré P. Doležal uviedol (v zátvorke) ako varianty už pri vzoroch *(družbem* popri *družbou,*

wýwodem popri *wýwodou, zubom, zuboch*... popri *zubům, zubích*..., *o žákoch* popri *o žácých, dňoch* popri *dnech*). Inštr. sg. na *-om* ako slovenský variant v muž. rode Doležalova gramatika neuvádza, uvádza sa vždy len prípona *-em*. Pri skloňovaní adjektív české tvary na *-ey* a *-ý*: +*krásney, krásná,* +*krásný* popri *krásný, krásná, krásné* — sú v hranatej zátvorke aj s krížikom (+).

Takto P. Doležal zachytil mnoho slovenských slov a foriem (okrem gramatiky aj v iných učebniciach, slovníčkoch). V tomto zmysle možno chápať Doležalovu knihu ako prvú slovenskú gramatiku. („Doležalova kniha je vlastne prvá mluvnica slovenská," píše Rizner vo svojej Bibliografii písomníctva slovenského; podobne ju hodnotia aj niektoré nové i staršie encyklopedické diela naše, maďarské a i.)

Pokiaľ ide o vzory a predlohy Doležalovej gramatiky, otázka nie je definitívne doriešená, vyžaduje si ďalšie skúmanie. Isté je, že okrem prameňov, ktoré sám uvádza v texte (Rosa, Rheniova lat. gramatika, gramatika hebrejčiny, v prozódii menovite V. Benedikt z Nedožier, J. A. Komenský[6] a i.), P. Doležal používal gramatiku D. Krmana (svedčia o tom zhodné partie o slovných druhoch, tie isté poznámky a príklady, ktoré P. Doležal usporiadal zväčša praktickejšie a vo výbere ap.), ale meno Krmanovo neuvádza (spomína ho iba M. Bel v úvodnej rozprave). Príčiny možno iba predpokladať (Krman bol posledné roky života vo väzení, jeho gramatika ostala v rukopise a i.). Podobne si počínali aj iní zostavovatelia príručiek; napr. v knižke *Orthographia Bohemo-slavica* z r. 1742, ktorá sa pripisuje i Pavlovi Jakobaeimu, na titulnom liste sa uvádza: „... a quodam magni nominis viro olim explicata..." Ten muž kedysi veľkého mena mohol byť práve D. Krman, lenže v tom čase ho nebolo možno menom uvádzať z politických príčin. Svedčila by o tom aj okolnosť, že práve časť o pravopise na začiatok tvaroslovia z rukopisu Krmanovej gramatiky chýba, t. j. že autor knižky tieto partie vybral, použil (okrem pravopisu na konci sa podáva i prehľad skloňovania mien a zámen v tabuľkách), ale potom nevrátil a k rukopisu nepripojil. Pravda, podobný postup, aký nachodíme u P. Doležala, bol v tom čase bežný ešte i u A. Bernoláka (používal okrem Doležalovej gramatiky a iných aj anonymnú Apollógiu z r. 1728 — ako

---

[6] ROSA, V. J.: Czechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae. Praha 1692. Z nej čerpal už i D. Krman. — Rizner (IV. 232) má heslo Rheni Ján (Rhenius) a v ňom uvádza viac vydaní knihy Donatus Latino-Bohemicus (1706) a Compendium Latinae Grammaticae... (Dnes ťažko zistiť, ktoré vydanie používal P. Doležal.) — D. Krman uvádza meno hebreistu (Vasnuthi Hebr. Restit. Reg. IX. p. 10), od čias Melanchthonových sa používala základná príručka (Prima pars Ebreae Gram. 1557 atď.) J. E. Avenaria, ale Doležalovu gramatiku hebrejčiny nateraz nepoznáme. — M. Laurentius Benedictus Nudozerinus, *Grammaticae Bohemicae, ad Leges naturalis Methodi conformatae*... Libri duo. Praha 1603 a i. — J. A. Comenius, *Dionysii Catonis Disticha Moralia Latino et Bohemico metro edita*... Amsterodami 1662 a i.

dokázal A. A. Baník pri Maginovi). Sústavný rozbor si zaslúži aj reč P. Doležala, jeho vlastná „slovenská čeština".

Z našich doterajších výskumov je zrejmé, že P. Doležal bol nielen výborný praktik, metodik jazykového vyučovania, ale aj vynikajúci teoretik gramatiky. Jeho dielo sa všeobecne uznáva ako na svoj čas znamenité. Čestne sa radí k dielam M. Bela a jeho kruhu i k dielu D. Krmana.

Vlado Uhlár

ZEMNO – ZEMNEN – ZEMPLÍN

(Prof. dr. Ľudovítovi Novákovi na 70. narodeniny)

Toponymum neveľkej obce (a súčasne i celej najvýchodnejšej oblasti Slovenska) so súčasným úradným názvom *Zemplín* patrí k tým význačným miestnym názvom, o ktorého slovanskom pôvode sa nikdy nepochybovalo, ale dosiaľ sa vyskytujú pochybnosti, či ho pomenovali takto predkovia zemplínskych Slovákov a či azda iné slovanské kmene, o ktorých osídlení na tomto území sa dakedy usudzovalo i podľa podoby tohto ojkonyma.

1. Niekdajšie stoličné mesto bývalej Zemplínskej stolice s chýrnymi jarmokmi a trhmi (doloženými už r. 1261), v súčasnosti od sveta odrezaná poľnohospodárska dedina, leží 22,5 km jjv od terajšieho okresného mesta Trebišova. Rozkladá sa na pravom brehu rieky Bodrogu takmer hneď po splynutí Ondavy a Laborca, už v zástraní miernych a skromne zalesnených Zemplínskych vrchov. Nachodí sa pod mohutným hradiskom, ktorého zemný val elipsovitého tvaru sa dvíha aj v súčasnosti až do výšky 10 m (14–15 m od pôvodného podložia). Na tomto vyvýšenom priestore (s rozsahom až 7 ha) bolo pôvodne halštatské sídlisko. V 2.–1. stor. pred n. l. až sem prenikli Kelti a priestor opevnili. Na zlome letopočtu sa hradiska zmocnili Dákovia a potom Germáni (azda Vandali). Už od 6. stor. napĺňali rozsiahly priestor i severnejších krajov Zemplína predkovia dnešných Slovákov, ktorí sem prenikali z pravlasti spoza Karpát. V 9. storočí využili aj hradisko, zvýšili a spevnili jeho zemný násyp (Benadik, 1945), aby tak slúžilo nielen na ochranu obyvateľstva v čase nebezpečenstva, ale aj ako stredisko vyššej kmeňovej organizácie už v zväzku Svätoplukovej ríše.

Anonymus (1937) v románovej kronike Gesta Hungarorum (z druhej polovice

[1] Pri dobýjaní zemného hradu Zemna-Zemplína (približne r. 900) zahynul vojvoda Uhrov-Maďarov (N. Fettich, 1973, význačný maďarský archeológ, stotožnil ho s Arpádovým otcom Almošom), pochovaný kniežacím spôsobom v mohyle naproti hradisku. – Anonym používa podoby *Zemlin, Zemlum* (maďarský jazykovedec D. Pais žiada čítať *Zemlün*). V nich sa odráža výslovnosť maďarského vysokého predného *é*, v lat. textoch zapisovaného ako *i, u [ü]*.

12. stor.) v spojitosti s historkou o dobýjaní územia starými Uhrami-Maďarmi[1] zaznamenal pre tunajší zemný hrad názov *Zemlin, Zemlun* (ad castrum *Zemlun*). Vo feudálnom uhorskom štáte opätovne obnovený hrad (po r. 1000) aj s osadou pod ním bol po celý stredovek sídlom komitátnej správy — Zemplínskej stolice, ako aj cirkevnej správy (archidiakonát) až do roku 1666, resp. 1734, keď musel ustúpiť Ujheľu, ako zemplínski Slováci nazývajú Sátoraljaújhely (jeho časť na našom území i so železničnou stanicou sa nazýva Slovenské Nové Mesto).

2. Názov Zemplín je tak výrazne slovanský, že v stoličnej monografii Zemplén vármegye, ktorá vyšla začiatkom tohto storočia, neváhali uviesť ľudovú etymológiu, podľa ktorej názov pochádza zo slovenského slova (a tót . . . névet) „Zem plun" čiže „zem plna", čo vraj znamená toľko ako žírna (kövér), úrodná. Takáto mienka nemohla ostať bez ohlasu.

Maďarský slavista J. Melich (1905) takisto uvádzal slovanský pôvod tohto názvu zo základu *zemь*, lenže z podoby *zemľa (zemlja)*, ktorá podľa neho neprináleží západným Slovanom česko-slovensko-poľským, ale iným, južným. Podľa jeho neskorších náhľadov (1925—1929) maďarská forma *Zemlén*, ktorú maďarský ľud používa v tomto bývalom mestečku a na jeho okolí až do súčasnosti, je derivát, napodobenina juhoslovanského prídavného mena *zemľьnъ* (zo spojenia „zemný" hrad). Podľa J. Melicha je to vraj doklad, že v 9. stor. v tejto oblasti nebývali Slováci, ale Slovania juhoslovanského jazykového typu. Podobný názor mal aj slavista I. Kniezsa, ako to poznáme z kritického stanoviska voči nemu u V. Šmilauera (1935).

S. Czambel, ktorý od r. 1892, teda ešte pred záujmom J. Melicha o Zemplín, študoval východoslovenské nárečia a osobne navštívil mnohé dediny a mestá (Štolc, 1973), v prvom veľkom slovenskom dialektologickom diele (1906) s podivením uviedol Korabinského (1786) záznam slovenskej podoby názvu *Zemno* pre *Zemplín* a zaznamenal, že sa sám s takouto podobou nestretol („skade vzal Korabinský v Lexikone „Zemno" miesto „Zemplín", to neviem"). Czamblovo stanovisko sa dá pochopiť, lebo on nebol v bezprostrednom okolí „Zemna" a osobitne nerobil výskum, ako ľud nazýva okolité dediny, keď úradná maďarská podoba *Zemplén* a jej slovenská úprava *Zemplín (Zempľin)* bola bežná po celej Zemplínskej stolici. Treba uviesť, že ani J. Melich ešte nepoznal záznam z diela úradných názvov z r. 1773 *(Zemplény, Zemno)*, ktoré sa v rukopise dostalo do tlače až po prvej svetovej vojne (Lexicon, 1920), ale ani záznamy vyberačov pápežských desiatkov z r. 1332—1335 (1887, 1. diel), ktorých známosť by si bola vyžiadala revíziu náhľadov na pôvod predmetného miestneho názvu.

Z bohatej literatúry o názve *Zemplín* treba uviesť stanovisko V. Šmilauera (1935), ktorý v protiklade s priamočiarosťou výkladov jazykových zákonitostí u I. Kniezsu i v súvislosti so Zemplínom upozornil, že vkladné (epentetické) *ľ* v 9. stor. mohlo byť aj črtou západoslovanských jazykov,

veď napr. zaniklo i v bulharčine (a macedónčine). Upozornil aj na skutočnosť, že etnický stav 9. stor. nemožno bez všetkého prenášať do 13. stor.

Proti prenáhleným záverom o etnicite podľa vkladného *ľ* zdvihol hlas aj J. Stanislav (1948). Bol tej mienky, že hoci epentetické *ľ* okrem celkom zriedkavých prípadov slovenčina nemá, v okrajových územiach staré jazykové javy existujú, a tak tvar *Zemplín* nemožno odvrhovať ako od pôvodu neslovenský. Sprvoti však aj sám myslel, že názov pochádza z osobného mena *Zemlin,* ktoré je ruského pôvodu. Neskôr (1956) upozornil, že aj u polabských Slovanov je názov *Semlin* (v oblasti Stargardu) a že tu nejde o epentetické *ľ,* ale o *l*-ový sufix.

Historik B. Varsik (1967) v dôkladnej a obsažnej štúdii, sprístupnenej i širšej verejnosti v knihe autorových rozpráv Zo slovenského stredoveku (Varsik, 1972), objasnil dejiny výkladu tohto názvu a zdôvodnil, že je pôvodom nielen slovanský, ale že patrí predkom súčasných Slovákov. B. Varsik vykonal záslužnú heuristickú prácu aj tým, že s príkladnou metodickou dôkladnosťou zhromaždil z prameňov všetky podoby názvu tohto hradu, stolice, archidiakonátu a mestečka od dokladov z Anonyma ž druhej polovice 12. stor. až do r. 1454 (je ich 87) a tak zistil, že v najstarších dokladoch-origináloch z 13. stor. sa dôsledne uvádza len podoba *Zemlin, Zemlyn, Zemlun, Zemlen, Zemlenuar.* B. Varsikovi patrí tiež zásluha, že maďarskú ľudovú podobu *Zemlén* dal do súvislosti s ostatnými podobnými javmi, lebo v maďarčine sa už do 13. stor. vykonala disimiláciou druhej nosovky zmena *-mn-* > *-ml-,* ktorá zastrela tú podobu, ktorá je v domácom slovenskom názve *Zemno,* príp. *Zemné,* a tak pomohla upevňovať názor, že názov *Zemplín* nie je z podoby *zemь,* ale *zemľa*[2].

Na pochopenie terajšieho stavu (podoby *Zemplín, Zemplén*) treba ešte pripomenúť, že spoluhláska *p* je tu cudzia, nenáležitá; do tohto názvu sa dostala vplyvom pisárskeho zvyku v textoch stredovekej latinčiny. Na to upozornil už S. Czambel (1906), keď citoval podobné príklady zo Spiša: *Lompnica* (n. Lomnica), *Jempnik* (n. Jemnik, Jamník) a ďalšie. B. Varsik (1972) takéto príklady rozmnožil: Komlos — *Komplos,* Senec, maď. Szenc — r. 1399 *Zempch,* namiesto Németi sa r. 1299 písalo *Felnempty, Kozepnempty, Olnempty,* r. 1399 *Harnadnempti,* namiesto Szerencs — *Zeremph.* Už J. Melich (1905) podľa J. Gebaura citoval obdobné pisárske zvyky aj zo starej češtiny, kde sa písalo módne *-p-* aj v českých apelatívach *tempna* (n. temna), *zempné* (n. zemné), *hrompnice* (n. hromnice) i *Krumplowie* (n. Krumlowie). Obdobne v názve starej dediny v Zalanskej stolici z osob. mena *Pomnen* je r. 1193 *Pomlin,* r. 1493 *Pomlen,* v súčasnosti majer *Palin.*

---

[2] Porovnaj aj prevzatia *timnüc* > *temlöc (temnica); (Črmno) Cseremna* > *Cseremla; Štiavnica,* nem. *Schemnitz* > *Semlec* (> *Selmec*) (Šmilauer, 1932; Varsik, 1972, s. 164).

Názov osady *Pominovec* pri obci Sedmerovec (naproti Ilave) sa r. 1299 píše *Pomnen,* no v r. 1363 — 1364 sa pri rodinnom mene uvádza aj podoba *Pomlen* (r. 1470 osada *Pominov,* r. 1478 už *Pominovec*). Paralela s osadou z osobného mena *Pomnen* zviedla B. Varsika k výkladu, že pôvodný názov Zemplína, Zemlena bol *Zemnen,* v ktorom sa zachovali spoluhlásky *-mn-* v pôvodnej podobe a „len koncovka *-n* odpadla" (Varsik, 1972, s. 172).

3. Pokúsime sa osvetliť otázku vzniku názvu *Zemplín* zo *Zemnen* predpokladaným jazykovým vývinom.

Mohlo by sa zdať, že v starých lexikonoch uvádzané slovenské podoby *Zemno,* príp. *Zemné* sú už iba akési historizmy, len v starej literatúre zachované tvary, ktoré nie sú živé v súčasnom jazyku. B. Varsikovi nemožno vyčítať, že nezhľadával doklady zo súčasnej živej reči ľudu Zemplína, lebo to bola povinnosť našej jazykovedy. Kým S. Czambel so začudovaním a nedôverou spomínal z Korabinského Lexikonu podobu *Zemno* a J. Melich toho istého lexikografa rozhorčene obviňoval, že si takúto podobu názvu sám vymyslel, súčasný stav v dolnozemplínskom nárečí potvrdzuje vierohodnosť Korabinského informácií a správnosť jeho vedeckého postupu pri uvádzaní podoby *Zemno.*

4.1. V slovenskej dedine Cejkove, ktorá je už takmer vklinená do vrškovitej juhozemplínskej oblasti Zemplínskych vrchov, v lete 1977 som si zaznamenal i tieto vety:

Pereci me kupovaľi na jurmarku u *Žemňe* (A. Melinčáková, 55-ročná, domáca). — I od Jestreba buľi dva vozarňe na draže gu *Žemnu.* Od Jestreba iʒe draha prosto do *Žemna* (66-ročná Anna Pačutová). — Ked me robiľi u viňici u *Žemňe* (Ján Šanta, 94-ročný, dakedy richtár). — Piše še Zemplin, aľe hutorime *Žemno,* iʒeme na jurmarog do *Žemna.* Čom še vola Zemplin? Tu še veľo naxaʒa: zem-plinu [plyn], tag vera! (Mikuláš Šanta, 70-ročný).

V Zemplínskom Hradišti (u Hardiščox), ako mi potvrdil môj žiak Ing. Jozef Dandár, u nich doma a v dedine sa veľmi často spomínala obec *Žemno* v spojeniach *u Žemňe, do Žemna, zo Žemna,* pritom dlho ani nevedel, že ide o obec, ktorá sa volá Zemplín. Podoba *Žemno* je známa v celom juhozápadnom Zemplíne od Kuzmíc, Veliat, Lastoviec, Kazimíra, Veľkej Tŕne cez Cejkov, Kašov, Novosad, Zemplínske Jastrabie, Hraň, Zemplínsky Branč, Nižný Žipov po Plechotice a Trebišov, pravdaže, len medzi staršími ľuďmi, ktorí ešte chodievali na jarmoky do „Žemna" alebo aspoň iných počuli rozprávať o týchto chýrnych trhoch „u Žemňe" do roku 1938. Na ilustráciu uvediem výskum na ZDŠ v Trebišove (juh), ochotne ho vykonal môj žiak, zást. riaditeľa František Tabiš, kde zo 198 žiakov 6.—9. ročníka (z Trebišova, Zemplínskeho Hradišťa a Zemplínskeho Klečenova —

Zemplínska Nová Ves) ani jeden už nepočul iné pomenovanie ako *Zemplín*, ale keď sa doma pospytovali rodičov a príbuzných, 78 hlásilo, že im potvrdili jestvovanie a používanie podoby *Žemno* (57), prípadne *Žemnė* (21).

Podoba *Žemno* s nárečovým *ž* < *ź* je pre juhozápadný Zemplín typická a v tom sa toto nárečie zhoduje s nárečím susedného Abova za Slanskými vrchmi (Liška, 1971; Semjanová, 1976), kde takisto *ś, ź* > *š, ž*. (Na severe a východe od Trebišova je *ś, ź*.)

4.2. Názov *Zemno*, utvorený typoformantom *-no* zo základu *zem-*, označuje miesto s nápadným zemným útvarom, na ktorom pozdvihli zemný hrad. Názov má obdobu v starých názvoch *Komárno, Blatno, Brno, Gniezno, Grodno, Rovno, Rezno, Krásno, Pravno, Rudno, Strečno, Brodno, Kolačno, Kľačno, Ráztočno, Smilno* a v ďalších. Možno povedať, že tvorenie miestnych názvov identifikovaním miesta sufixom *-no* bolo veľmi produktívnym typom už v období včasného feudalizmu. Slovenský názov *Zemno* (pre *Zemplín*) možno pokladať za práve taký starý, ako bolo slovanské osídlenie tohto priestoru našimi predkami.

Podoba *Zemno* sa zaznamenáva v úradnom Lexikone z r. 1773 (ale vydanom až r. 1920): lat. *Zemplény*, maď. *Zemplény*, slov. *Zemno*; v Korabinského Lexikone z r. 1786: *Zemno, Zemplín;* v Lipszkého Repertóriu z r. 1808: lat. *Zemplin* vel *Zemplinium* olim *Zemlum*, maď. *Zemplén*, nem. *Semplin*, „ruth." (slovenskí gréckokatolíci) *Zemno*. Tvar *Zemno* popri *Zemplín* uviedol aj Niederle (1903) (pozri Majtán, 1972; Varsik, 1972, s. 169).

4.3. Doložená je aj podoba *Zemné*. Túto podobu *(Zemne, we stolici Zemnenske)* prvý uvádza P. J. Šafárik (Slovenský národopis. 3. vyd. Praha 1849, s. 95—97), potom Schematizmus cl. dioec. Munk. (Mukačevo) r. 1896: *Zemne, stolica zemplinska* (podľa S. Czambla, 1906, s. 620; Varsik, 1972, s. 169).[3]

Podoba *Źemne* (i *Žemne*) je živá v Trebišove (tu aj v spojení „pan zo Źemnoho" vo význame „z Chudobíc"), Plechoticiach, vo Vojčiciach, vo vzdialenejších Malčiciach a nepochybne aj v iných dedinách.

Podoba *Zemné* má obdobu v hojných miestnych názvoch tohto typu v Zemplíne, porov. *Vinné, Lesné, Senné, Hnojné, Hlinné, Čierne, Bystré, Okruhlé*, kým názov so sufixom *-no* na okolí niet.

V dnešnom nárečovom úze sa podoby *Zemno* a *Zemné (Žemno* a *Žemne)* zamieňajú najmä v skloňovaní. M. Lučanská, rod. Bajová, nar. r. 1932, býva

[3] B. Varsik uvádza aj doklad z poznámky redakcie Svojiny, *3*, 1949, s. 151, pozn. 3 (O. R. Halaga) k článku M. Hagovskej Tvorenie a význam východoslovenských podstatných mien: „Samotnú obec Zemplín volá miestny ľud „Zemnë", „idzem do Zemnëho". Pritom odvolanie sa na M. Ďurišina (predprevratového vlasteneckého gr.-kat. kňaza) nie je presné, lebo v Zemplíne majú príd. mená koncovky *-oho, -omu (dobroho, dobromu)*, teda nár. *Źemnoho*, príp. *Źemnoho, Źemnomu, u Źemnim* (Buffa, 1974; Semjanová, 1976). (Písmenom *ë* O. R. Halaga označoval tvrdosť predchádzajúceho kmeňového *n*.)

od r. 1945 v Plechoticiach, pochádza „zo Žemna" a dobre pamätá na tamojšie veľké „jormarky", na „žemňanske vino" a „žemňanske tarhi", ale už hovorí „do Žemnoho" a „u Žemnim". S podobným zamieňaním tvarov z podoby *Zemno* a *Zemné* by sme sa pravdepodobne stretli vo viacerých prípadoch. Uvádzam paralelu z Ponitria. Podoba *Krásno* (o. Topoľčany) je pevná v nom. i ak. *(ide na Krásno)*, ale bežne sa vraví „(z) Krásneho"; podobne je *Kolačno, na Kolačno*, ale „z Kolačného" i „na Kolačnom." — I liptovské *Okoličné* (nár. *Okoličnuo*, r. 1295 *Akalichna*) je pôv. *Okolično*, *Črmno* je teraz nár. *Črmnuo* (obec Svätý Kríž) a na Orave *Istebné* (nár. *Istebnuo)* bolo *Istebno* (r. 1316 *Iztebna*, 1444 *Istebna)*. Pravda, v stredoslovenských nárečiach aj vára *na kyslo* a *na sladko* znie „na kislуo" a „na slatkуo".

4.4. I predpokladaný tvar *Zemný (Žemni)* sa zovšeobecnením dostal do stredného rodu, ako napr. Čierne nad Topľou v Zemplíne (nár. *Čarne*) sa pôv. volalo *Čierny Potok* (r. 1339 *Fekethepatak*), nepochybne aj susedné *Bystré* (r. 1423 *Bistra*) a *Hlinné* (r. 1402 *Agyagaspatak*) a napr. šarišské *Široké* sa r. 1320 píše „villam Syroka", teda *Široká (Ves)* (Uličný, 1971). Tak si ľahšie vysvetlíme dvojtvar *Zemno* i *Zemné*, keď napr. v Trebišove je častá podoba *Žemne (zo Žemnoho, u Žemnim)* popri *Žemno* (ale skôr so *ž: Žemne, Žemno*). Ak napr. z Tušickej Novej Vsi je doložená popri podobe *Žemne* i *Žemni*, to sa dá vysvetliť tou okolnosťou, že s takýmto názvom sa miestni obyvatelia oboznámili v práci v Čiernej nad Tisou, ale ho nepoznajú sami zo svojej obce.

5. Pristavme sa pri tvare *Zemnen*, ako ho počul od domáceho slovenského obyvateľstva vyberač pápežských desiatkov v r. 1332—1335 (Varsik, 1972), príp. i s pisárskym vloženým *-p-: de archidyaconata inferiori Z e m n e m, archidiaconus de Z e m p n e m, archidiaconatus de Z e m p n e m*, hoci zaznamenal aj podoby počuté od Maďarov *Egidius de Zemlin, Egidius de Zemlen, Petrus archidyaconus de Zemplyn, de Zemplun*, podľa nemčiny aj *de Senblin*, kým v iných listinách a najmä z 15. storočia sú už podoby *comes de Zemplen* (r. 1384), *com(itatus) Zempleniensis* (r. 1398), *in villa Zemplen* (r. 1416) atď.

5.1. Podoba *Zemnen* zo základu *zemn-* je odvodená z miestneho názvu *Zemno* a predstavuje podobu obyvateľského mena v bezkoncovkovej forme gen. pl. *(zemňené > źeḿňäňe) źeḿňän* > v rkp. *Zemnen*. Obdobu nachodíme v podobe *Preuigan* (r. 1113) (Prievidza), *Selinan* (r. 1208) (Žilina), výraznejšie v niektorých obyvateľských názvoch, napr. *Custolen* (1113) (Kostoľany), *Brogen* (r. 1293; *z Brozän*) (Brodzany), *Crawan* (1389) i *Krawen* (1436) (Kravany), hoci v zápisoch tvary na *-an* sú častejšie (Stanislav 1958; Krajčovič, 1971). Sotva by sa dalo predpokladať kmeňové meno *Zemňania*, ako sú napr. Moravania, Poľania (Poliaci), hoci ani to nemožno celkom vy-

lučovať. Isté je však, že tento tvar gen. v podobe *Zemnen* si osvojilo maďarské obyvateľstvo po príchode do tohto kraja v Medzibodrodží a v susedstve. Ale už v najstaršom období podľa vnútorných zákonitostí starej maďarčiny v skupine spoluhlások po *m* sa nasledujúca nosová spoluhláska disimiláciou menila na *l*: *-mn-* > *-ml-*, teda *Zemnen* > *Zemlen* a po vsunutí pisárskeho *-p-* *Zemplen, Zemplén,* z čoho je spätným prevzatím v spisovnej slovenčine *Zemplín* (porov. v hojných novodobých miestnych názvoch *Zemplínska Nová Ves, Zemplínska Široká, Zemplínska Teplica, Zemplínske Hámre, Zemplínske Hradište, Zemplínske Jastrabie, Zemplínsky Branč, Zemplínsky Klečenov, Zemplínska Šírava).*

5.2. Podobu *Zemnen* možno však vykladať aj ako menný tvar prídavného mena *zemьnъ* so zdvojenou deriváciou *(zemьnъnъ,* príp. *zemьněnъ).* Kým po zániku jerov by po vzniku striednic vznikol nevýrazný, homonymný tvar *zemen,* z tvaru so zdvojenou deriváciou vznikol tvar *zemnen* (podporovaný aj obyvateľským menom *Žeḿňän*).

I miestne názvy tvorené topoformantom *-no* sa zavše vykladajú (Hosák — Šrámek, 1970) ako menné tvary prídavných mien stredného rodu: *Brno,* pôv. *Brenno* > *Brnno* > *Brno* („priestor, miesto s hnedou pôdou, s múľom") popri doloženom mennom tvare mužského rodu *Brnen,* t. j. hrad. Obdobne je živý tvar *Zemno (Žemno)* a iba historicky doložený tvar *Zemnen.*

6. Slovanský pôvod maďarskej podoby názvu *Zemplén* (nár. *Zemlén*) uznáva aj maďarská jazykoveda a história. Staré predsudky však zväčša tvoria zábrany, aby sa pripustilo, že tento názov mohli starí Uhri-Maďari prevziať od domáceho obyvateľstva západoslovanského typu, od predkov dnešných zemplínskych Slovákov. — Nemožno zabúdať ani na existenciu pomerne značnej zložky slovanského obyvateľstva v Zátisí pri rieke Maroš, ktoré maďarský jazykovedec E. Moór označuje za slovenské (Stanislav, 1948). Rumunská archeológia, pochopiteľne, nachádza slovanské sídliská a pohrebiská v Zátisí a Sedmohradsku. Mohylníky v Nuşfalău a Somşeni, ktoré majú obdobu na východnom Slovensku, archeologička M. Comşa spája so západnými Slovanmi. Pohrebisko v Ciumbrud zo začiatku 10. storočia je ochotná pripísať priamo Moravanom (Eisner, 1966).

Rumunská slavistka nachádza výrazné stopy po veľkomoravských Slovanoch aj v toponymii a slovenské lexikálne prvky aj v sedmohradských rumunských nárečiach.[4] O slovenskom ráze horného Potisia sa napokon presvedčil aj I. Kniezsa.[5]

---

[4] Pandele Olteanu, rumunský slavista na univerzite v Bukurešti, v prednáške *Základné problémy rumunskej slavistiky a slovakistiky,* ktorú mal v Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave 5. novembra 1974 (pozri aj zápisnicu SJS SAV).

[5] I. Kniezsa konštatoval, že „od rieky Hornádu na východ, na pravom brehu hornej Tisy, ako aj južne odtiaľ na ľavom brehu Tisy preduhorskí Slovania zdajú sa mať

Napokon veď už Anonymus umiestňuje do Bihorska vojvodu Moravca (Morout), teda veľkomoravského vojvodu, a jeho nástupcu Menu-Moravca (Menumorout) uvádza do spojitosti s Arpádom (vraj sa pokonal s Uhrami a svoju dcéru dal Zultovi, Arpádovmu synovi a nástupcovi, a s ňou mu pripadla celá krajina do moci, lebo o rok Menumoravec umrel). I za takouto románovou zápletkou v Anonymových Gesta Hungarorum sa skrýva stará tradícia o Zátisí pred príchodom Maďarov.

7. Problematika názvu *Zemplín (Zemno, Zemné;* nár. obyvateľské meno *Žemňančaňe,* počuť aj *Žemiančaňe,* príd. meno *žemňanski)* dostatočne osvetľuje význam ľudových (nárečových) podôb miestnych názvov a príslušných derivátov, ktorých nárečová podoba sa častejšie verne zachováva v susedných obciach (o tom pozri Hosák — Šrámek, 1970, s. 18).

Slovenský pôvod názvu *Zemno,* hoci transformovaného vplyvom niekdajšej maďarčiny a latinčiny na *Zemplín,* je našej jazykovede zjavný.

Literatúra

ANONYMUS: Gesta Hungarorum. In: Scriptores rerum Hungaricarum. Vol. 1. Red. E. Szentpétery. Budapest. Academia liter. hungarica 1937. — P. magistri, qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum, s. 13—117. Vydanie pripravili E. Jakubovich a D. Pais (poznámky, výklady).

BENADIK, B.: Slovanské nálezy z výskumu na hradisku v Zemplíne. Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, *14,* 1964, s. 151—160.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V. — FETTICH, N.: Das altungarisches Fürstengrab von Zemplín. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973.

BUFFA, F.: Šarišské nárečia. IV. Charakteristika a rozdelenie. Nové obzory, *16,* 1974, s. 355—408.

CZAMBEL, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. Východoslovenské nárečia. Turčiansky Svätý Martin, vlastným nákladom 1906.

EISNER, J.: Rukověť slovanské archeologie. Praha, Academia 1966.

HOSÁK, L. — ŠRÁMEK, R.: Místní jména na Moravě a ve Slezsku. Zv. 1. A—L. Praha, Academia 1970.

KORABINSZKY, J. M.: Geographisch-historisches und Produkten-Lexicon von Ungarn. Pressburg 1786.

KRAJČOVIČ, R.: Náčrt dejín slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.

LIŠKA, J.: K niektorým izoglosám južného Šariša. Nové obzory, *13,* 1971, s. 321—335.

MAJTÁN, M.: Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972.

MELICH, J.: Hibás olvastok. Magyar nyelv, *1,* 1905, s. 102—103.

MELICH, J.: A honfoglaláskori Magyarország, Budapest 1925—1929. (Pozri u Varsika.)

SEMJANOVÁ, M.: Pokus o vnútornú diferenciáciu zemplínskych nárečí. Nové obzory, *18,* 1976, s. 371—385.

STANISLAV, J.: Slovenský juh v stredoveku. Zv. 1—2. Martin, Matica slovenská 1948; v 2. zv. s. 591—592.

STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 1. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1958, s. 281.

ŠMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. Bratislava — Praha, Učená společnost Šafaříkova 1932, s. 519.

---

slovenský ráz". (Citované podľa B. Varsika z jeho knihy Osídlenie Košickej kotliny. Zv. 3. Bratislava, Veda 1977, s. 525.)

ŠMILAUER, V.: Z maďarské slavistiky. Kniezsa István. Bratislava, *9*, 1935, s. 583—587 (*Zemplín*, s. 584).
ŠTOLC, J.: Samuel Czambel ako dialektológ. In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi. Red. L. Horečný. Universitas Comeniana. Facultas Pedagogica Tyrnaviensis. Philologica. 3. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 53—56.
ULIČNÝ, F.: Osídlenie Šariša v 13.—14. storočí. Doliny Svinky. Nové obzory, *13*, 1971, s. 133—209.
VARSIK, B.: K vzniku a pôvodu slovenského a maďarského názvu *Zemplín—Zemplén*. In: Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica. 18. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1967, s. 135—150.
VARSIK, B.: Zo slovenského stredoveku. Výber štúdií a článkov z rokov 1946—1968. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972. 536 s. (Tu aj štúdia uvádzaná v predchádzajúcom bibliograf. zázname, s. 157—174.)
Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Zv. 1. A—J. Bratislava, Veda 1977, s. 258 (*Bystré*), s. 297 (*Čierne nad Topľou*), s. 417 (*Hlinné*).
Zemplén vármegye (v sérii Magyarország vármegyéi és városai). Red. S. Borovszky. Budapešť (okolo r. 1900), s. 138.

Boris Bálent

VÝCHODOSLOVENSKÉ (SPIŠSKÉ) PRVKY V LATINSKOM TEXTE M. BENČÍKA ML.

Meno Michala Benčíka (Michael Benczik, Bencsik Mihály, Györgyei és füzesmegyeri) je v našej literatúre veľmi dobre známe v súvise s prvou národnou obranou *Murices sive Apollogia* . . . (Púchov 1728) proti jeho spisu *Novissima diaeta* (Trnava 1722).

Michal Benčík starší bol pravdepodobne otcom alebo strýcom Michala Benčíka mladšieho. Nemáme totiž rodostrom Benčíkovcov a z našich záznamov vieme len bezpečne dedukovať, že Michal Benčík starší mal v Hôrke (Szent-András, Spiš) dcéru Annu Benčíkovú, narodenú 21. 1. 1676 a syna Baltazára Benčíka, narodeného 13. 9. 1677. Tí mohli byť mladšími súrodencami Michala Benčíka mladšieho, ak ich otec bol okolo roku 1670 s rodinou v Jászberényi, kde sa tento syn podľa Szinnyeiho narodil. To však zatiaľ nechávame ako otvorenú otázku.

Nasledujúce záznamy neuverejňujeme z genealogických dôvodov, ale pre peknú východoslovenčinu, preplietanú češtinou a latinčinou, akú zjavne Michal Benčík starší nielen v užšom rodinnom, ale aj širšom spoločenskom kruhu používal. Podľa Ivána Nagya (Magyarország családai czimerekkel I, s. 289) Benčíkovci mali sídla a majetky v tekovskej, nitrianskej, peštianskej, šarišskej a sabolčskej župe.

Záznamy sú na prídoští a predsádkach (naše sú vzadu na liste 3ab) väzby latinskej knihy: Septuaginta graves et arduae Rationes, . . . B. m. (Bratislava? 1619?):

A/nno/ 1676 Die 21 Januarý Hora 7/ma/ vespertina nahodýl (!) nam Pan Bůch Céru gménem Benczik Annu, Dalisme do Swateho Kerstu in Ecclesia Szent Andrasien/sis/ die 23 Januarý Circa hora/m/ 11/am/ meridiana/m/, Bulý kersný otczove D/omi/nus Martinus Szalcsány, Abbas de Schavnik Canónicus et v/e/nérabilis Capituli Scepusien/sis/ p/ropter/ t/empore/ vicarius seu Locum tenens Ill/ustrissi/mi D/omi/ni Georgý Bartoný, Martinus Mraz, p/ropter/ t/empore/ Parohus (!) Ecclesiae Sz/ent/ Andrasien/sis/, Franciscus Joó, kersne Maczere Paný Zavor Laszlavka P/ani/ Berzeviczka Okolicsany Anna. Joó Ferenczka P/ani/ Zaborsky Mikluska P/ani/ Faygol Isaczka. Laus Deo.

A/nno/ 1677 Die 13 7bris nahodil (!) mi Pan Buch Syna gmenem Benczik Boldisar. Dalismeho do Swateho Kerstu Dne 26 7bris, Bilý Kersny otczove Pan Zavor Laszlav, Faygol Isak, Joó Ferencz, Kersne Macere P/ani/ Horanszký Janoska P/ani/ Zavor Laszlavka P/ani/ Okolicsanszka Faygol Isáczka Laus Deo in Secula Seculor/um/ Paný Zaborsky Mikulaska.

Nezaoberám sa latinskými prísloviami na predsádke 1a ani maďarskou modlitbou Szent Bernárd könyörgése (2ab), ktoré zapísal jeden z vlastníkov. Kniha, ktorú po Michalovi Benčíkovi staršom zdedil Baltazár Benčík, bola v podolinskej piaristickej knižnici a teraz sa nachádza v Matici slovenskej. Okrem ešte nie vyjasnenej možnosti miesta tlače v Bratislave (Estreicher VIII, s. 170, XVIII, s. 317, XX, s. 600, XXVI, s. 1, 133) je pozoruhodná aj obsahom rukopisných zlomkov z obidvoch dosiek väzby, ktoré zachytávajú polyfónickú úpravu duchovných piesní.

Keď už sme však pri východoslovenčine, pokladám za vhodné a potrebné využiť príležitosť na to, aby som upozornil na omyl dr. Jána Mišianika, keď vyhlásil za východoslovenčinu 6-riadkové verše Jána Filického v knihe „Luctus . . . Herborn 1607“, teda len o 70 rokov staršie ako Benčíkove texty. Ide totiž zjavne o poľštinu nepresne zachytenú nemeckými typmi písma. — Dr. Mišianik o tom písal v Antológii staršej slovenskej literatúry (Bratislava 1964), kde uverejnil text aj poznámky na s. 142, resp. 168—169. Pritom neprekvapuje, že text pokladal za slovenský dr. Jan Martínek v Rukověti humanistického básnictví (Praha 1966, II, s. 145), ktorý naň dr. Mišianika upozornil, ako okolnosť, že sa k tomu priklonil tento náš Spišiak, hoci aj nejaký zlomok slovacity sa napokon mohol Filickému do poľského textu zamiešať. V spomenutej pohrebnej tlači sú na konci verše spolu v siedmich rečiach: latinsky, hebrejsky, grécky, nemecky, francúzsky, česky, poľsky a maďarsky. Medzi inými autormi chcel Filický zjavne poukázať na svoje rečové znalosti maďarčiny a poľštiny. To, pravda, neznižuje slovacitu J. Filického, ktorý okrem češtiny, poľštiny, maďarčiny, nemčiny a latinčiny iste ovládal aj rodnú slovenčinu, ale v nej podľa našich vedomostí nedal nič vytlačiť. Na potvrdenie svojho názoru uvádzame celé verše:

Johannes Filiczki Farkasfalvanus: Hungaro-Scepusius

Ktori czlowiek, kiedy umiera,
A stad sie indzey precz ubiera,
Juz przedtim dawno Swiatu umral,
Lakotky, marnosczy opussczial:
Tencz umierajucz, nie umiera,
Alie za Smiercz swa zywoth biera.

Latinský preklad a predchádzajúce maďarsko-latinské verše nie sú potrebné. Potreba doplnenia poľských nosoviek a diakritických znamienok je zjavná, takže tento text nemožno pokladať za najstarší tlačený nárečový text.

Anton Habovštiak

VARIANTY SPOJKY A ČASTICE **IBA** V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

Pri spracovaní slovenských nárečí pre lexikálnu časť Atlasu slovenského jazyka IV i pre Ukážkový slovník slovenských nárečí sme zistili, že spojka a častica *iba* sa v našich nárečiach formálne a významovo rozmanite diferencuje. Pretože niektoré varianty slova *iba* i lexikálno-sémantická diferenciácia tejto spojky a častice sú z hľadiska vývinu i súčasného stavu slovenčiny zaujímavé, všimneme si ich podrobnejšie.

O spojke a častici *iba* písali už viacerí bádatelia, najmä J. Mistrík, M. Šalingová (1959) a J. Stanislav (1973). J. Stanislav poukázal aj na znenia zaznamenané v historických pamiatkach a známe aj v slovenských nárečiach (s. 436—438).

Slovo *iba* (resp. jeho varianty) nie je rozšírené na celom slovenskom území. Pre väčšinu západoslovenských nárečí je charakteristické slovo *len*, pre Záhorie znenie *enem*. Vo východoslovenských nárečiach sa najčastejšie používa podoba *ľem (ľen)* a iba zriedkavo aj *ľam* (v niektorých obciach Abovskej stolice na okolí Košíc); v goralských nárečiach na Spiši je *ľym*. Ukazuje sa teda, že slovo *iba* je charakteristické predovšetkým pre stredné Slovensko.

Slovo *iba* nemá v slovenských nárečiach rovnakú podobu ani z hláskového hľadiska. Najrozšírenejšie je znenie *iba*, ale jednotlivo na nesúvislej oblasti v Liptove, Gemeri a na dolnej Orave sme získali aj doklady na

znenie *hiba* (Párnica, o. Dolný Kubín, Nižná Boca, o. Lipt. Mikuláš, Sása, Klenovec, Vyš. Pokoradz, Rovné, Budikovany, okr. Rim. Sobota; Hronec, o. Brezno, Kalinovo, o. Lučenec, Brusík, o. Revúca) aj *hibe* (Tisovec, o. Rim. Sobota).

Jednotlivo sú známe aj znenia *chiba* (Habovka, o. Trstená, Beňuš, o. Brezno, Hronec, Čierny Balog, o. Banská Bystrica, Brusník, o. Revúca, Vyš. Pokoradz, Kociha, Potok, Budikovany, Repištia, o. Rim. Sobota, Sirk, Chyžné, Betliar, o. Rožňava) a *chibe* (Komeňany, o. Revúca). Na podobu *chiba* máme doklady aj zo západného Slovenska, ale iba ojedinele (Rozbehy, o. Senica, Dúbravka, o. Bratislava).

Z niekoľkých východoslovenských miest, z Gemera a jednotlivo aj z obcí na rozhraní stredoslovenských a východoslovenských nárečí máme doložené podoby s prísuvným *-j*, a to *hibaj* (Dobšiná, Rejdová, o. Rožňava, Hnilec, o. Sp. Nová Ves, Čečejovce, o. Košice) a *chibaj* (Mur. Lehota, Betliar, Markuška, Vlachovo, Slavošovce, o. Rožňava; Švermovo, Závadka, o. Brezno, Hranovnica, o. Poprad, Choňkovce, o. Sobrance), ďalej *chibej* (Valkovňa, o. Brezno), *ibaj* (Važec, o. Lipt. Mikuláš, Nižná Šuňava, o. Poprad, Kamenica, o. Sabinov).

Vo východoslovenských nárečiach sme zistili aj podoby s prísuvným *-ľ*, najmä zo Šariša a Zemplína, a to *hibaľ* (Niž. Hutka, o. Košice) a *chibaľ* (Soľ, o. Vranov, Lúčky, M. Zálužice, o. Michalovce, Sedlice, o. Prešov).

Z niekoľkých miest stredného a západného Slovenska poznáme znenie so zmenou *b* > *m*, a to *ima* (Dobrá Voda, o. Piešťany), *hima* (Hor. Vestenice, o. Prievidza), *hime* (Očová, o. Zvolen), *chima* (Hor. Dubové, Lančar, o. Trnava, Hrušové, o. Trenčín, Ludanice, o. Topoľčany, Kostolné, o. Myjava, Bánovce, o. Topoľčany, Hul, o. Vráble), *chimä* (Košťany, o. Martin), *chime* (Sučany, o. Martin, aj v Nedanovciach, o. Topoľčany, v spojení *chima kebi*), *chimaj* (Brezno, Hont. Moravce, o. Zvolen).

Znenia *hiba, chiba* a *chima* máme doložené aj v historických záznamoch, napr. v týchto kontextoch: *totiz z/vzury niz geho ze wsse/h/o prazen gest, h y b a sestry geho totiz Doroty.* (Protocol Trans. 1553 [69] AMŽ, sing. KN – BL); *predawal konečne za tri roky c h y b a barany, kterje sa prychowagu každoročne* (MOL E 193, L. Selmeczy 7/749 Kalno 29. 12. 1777, s. 76); *Gjnače nebude powinny Jano Knapek zem zwiš doloženu z/ruku pustyt, c h y m a gak sa gemu predepsane penize nepoloža* (Bolešov 1746 ŠA – Nitra, Borčický, okr. Pov. Bystrica).

V krásnej literatúre sa s podobami *chyma, chyme, hyba* stretávame len veľmi zriedka. Použila ich napr. Z. Zguriška v takomto kontexte: *Šijávaly sme c h y m a s ruku, a chvalabohu jakživ sme any jedna nemaly poopúchané prsty.* (Ženích s mašinou, 1935, s. 13) – *Asnaj nemyslíš, že budem horedolu rínkom behat po slnku jak ty, c h y m a jakby mi plateli od kilometra jako tebe.* (Exekúcia, Domová pokladnica, 1978, s. 256)

Zriedkavý doklad sme našli v preklade románu Tichý Don M. Šolochova z roku

1956: *Zem obecná — pochybnosť mohla byť chyme od atamana.* V Polívkovom Súpise slovenských rozprávok (1924) je použitý variant *hiba: Jaj, to je už on, už je hiba na šest míl (od nás).*

Podľa Slovníka slovenského jazyka I, s. 587, a Morfológie slovenského jazyka, 1966, s. 79—80, sa slovo *iba* (a jeho obmeny) používa v slovenčine vo funkcii príslovky, častice a spojky. V platnosti príslovky (častice) a spojky sa slovo *chyba* používa v poľštine, ukrajinčine a slovenčine.

Pri výklade pôvodu slovka *iba* (a jeho variantov) treba vychádzať z podstatného mena *chyba* vo význame „chýbanie, nedostatok, úchylka od normálneho stavu" (Brückner, 1970). Znenie *hiba* vzniklo zmenou *ch* > *h*, podobne ako v slovách *hoc(i), hoc aj* (zo starších podôb *choc(i), choc aj*). Znenie *iba* je novšia podoba, v ktorej zaniklo začiatočné *h-* (Stanislav, 1973, s. 437). Znenia s hláskou *m (chima, chimä, chime)* vznikli zámenou perníc *b/m*. V slovenských nárečiach sa podobné zámeny hlások *b, p, m, v* vyskytujú aj v iných slovách, napr. *ovocie/obocie, civíľ/cibíľ, klubať/kľuvať, buclatí/puclatí, koverda/koperda* (= obálka z fr. *couverte*), *vňať/mňať* a i.

Tak ako v spisovnom jazyku aj v slovenských nárečiach sa používa slovo *iba* (nár. *hiba, chiba, chibaľ, chibaj; chima, chimä, chime*) ako spojka i ako častica.

Iba (hiba, chiba) ako odporovacia spojka uvádza vetu, ktorá obmedzuje platnosť toho, čo sa tvrdí v predchádzajúcej vete:

Doma inej roboti ňebolo, *iba* handri driapať ešte muohou. (Bobrovec, o. Lipt. Mikuláš) — Nezastavili, *hiba* prešli poniže vozu. (Nižná Boca, o. Lipt. Mikuláš) — Už ani netešia voda v järku, *hiba* tak cigolí. (Sása, o. Rimavská Sobota).

Spojenie *iba čo* ako spojkový výraz uvádza časové vety vo význame „len čo":

Už naše kanóne pálile tam, *iba čo* odišli staďe. (Veľký Lom, o. Veľký Krtíš) — Smrek spádou, *iba čo* sa potpílilo. (Krivá, o. Dolný Kubín) — *Hiba šo* som vnišla a už bú chlapedz obarení. (Klenovec, o. Rimavská Sobota)

V spojení *iba keď* máva časový význam aj sprievodný znak podmienky:

Ňekceli sobášiť, *chiba keď* muoj oťec dali dve husi. (Závadka, o. Brezno) — Rada mä videla, *iba keď* som jej doňesla šätku. (Krivá, o. Dolný Kubín)

Spojkový výraz *iba čo* má aj obmedzovací význam:

Nepomohol, *iba čo ma* napajedil. (Bošáca, o. Trenčín) — Krížom slami ňepreloží, *iba čuo* mä jeduje. (Dlhá, o. Dolný Kubín)

Spojenia *iba ak, iba až,* niekedy aj samo *iba* majú prípustkový a súčasne aj obmedzovací význam:

Domi krov ňemajú žánni, *iba ag* bohaččí ľuďá. (Jásová, o. Hurbanovo) — Vrátim sa nazat, *iba* až stačím. (Bobrovec, o. Lipt. Mikuláš) — Chto ce vezňe taku ľeňivu, *chibaľ* ďabol ce vezňe. (Terňa, o. Prešov)

Základný význam častice *iba* (a jej variantov) je obmedzovací. Táto častica vyjadruje obmedzenie nejakého množstva, počtu vlastností osôb, vecí alebo okolností a spôsobu dejov, resp. aj jedinečnosť, výlučnosť, teda významy „len, jedine“:

Toho tížňa po tretí vrch, čo ňeprišov *iba* o vosmej. (Mašková, o. Lučenec) — S té slaňini už *hiba* kus tam visí. (Brusník, o. Revúca) — Za ťimí tolčňami ma *hibe smäďí*. (Tisovec, o. Rimavská Sobota) — A ňeprišli *chiba* na Ťuríce domov. (Beňuš, o. Brezno) — *Hibaj* ta mala gače, co sebe znala ušic. (Spišský Štvrtok, o. Spišská Nová Ves) — *Chibaľ* ti si somar. (Hanušovce n/Topľou, o. Giraltovce) — *Chibaj* rok vítrimau slúžit. (Mur. Lehota, o. Rožňava)

Iba ako častica zdôrazňuje platnosť výpovede. Používa sa v tom istom význame ako častice *veď, však:*

Iba som si kabát skoro rostrhla. (Stožok, o. Zvolen) — *Iba* si sa ždi smäu zo semňä. (Bziny, o. Dolný Kubín) — To *iba* fše na posmech možno povedaľi. (Žaškov, o. Dolný Kubín)

V stredoslovenských nárečiach sa používa častica *iba* aj vo význame častíc *tu, zrazu, nečakane, hneď,* pričom vyjadruje prekvapujúci začiatok nového deja:

Iba počujeme tánvo na Table retovati. (Veľký Lom, o. Veľký Krtíš) — *Iba* ťi mi naraz viskočí spod nuoch tolí had ako oje. (Krivá, o. Dolný Kubín)

V tých významoch ako podoby *iba (hiba, chiba)* sa používajú aj podoby s hláskou *-m-*, t. j. znenia *ima, hima, hime, chima, chime*. Pre nezvyčajnosť týchto podôb v slovenčine (v slovenských nárečiach sme sa s nimi stretli už iba u príslušníkov najstaršej generácie), uvádzame ich osobitne ako cenné doklady staršieho stavu. Sú to slová, ktoré aj v nárečiach takmer zanikli. Tieto znenia sa môžu teda využívať ako odporovacie spojky:

Trináz jágrou íh bolo, *chime* jeden trafiu toho jeleňa. (Sučany, o. Martin) — Zhorela šetka dzedzina, *chima* cigánska búda zostala. (Horný Dubovec, o. Trnava)

Ako spojka má obmedzovací význam:

Ináč sa mu nižd nestalo, *ima čo* si odral kožu z nohi. (Dobrá Voda, o. Piešťany)

— A ostatné šecko zme mali madarské, *chima* katekizmus bol slovenskí. (Kočín, o. Trnava)

V spojení s *ak, až* má prípustkový i obmedzovací význam:

Bili sa, *hime ak* sa pohňevali. (Staré Hory, o. Banská Bystrica) — Príďem, *chima až* bi som stačila. (Hul, o. Vráble)

Podoba *chima* najčastejšie uvádza podmienkové vety. Na znenie *chima* v tejto funkcii sme získali z nárečí najviac dokladov:

Nejdem, *chima* bi si mi dal na cestu. (Brestovec, o. Myjava) — Ondrej bi potom prišou, *chima* [t. j. *iba ak*] bude sama doma. (Hontianske Moravce, o. Zvolen) — Ňemali peňazí, *chimaj* keď odišli do fabriki robiť. (Jarabá, o. Brezno)

V takomto význame sme zistili slovo *chima* aj v historickom zázname z konca 18. stor.: *Gjnače nebude powinnj Jano Knapek zem zwiš doloženu z/ruku pustjt, c h i m a gak sa gemu predepsane penize nepoloža.* (Bolešov 1746. ŠA — Nitra, Borčický, o. Pov. Bystrica)

Z dokladov o slove *iba* (a jeho variantoch) vychodí, že ide o slovo v slovenských nárečiach hláskovo bohato diferencované a tak v spisovnom jazyku, ako aj v nárečiach využívané vo funkcii spojky aj častice vo viacerých významoch. Niektoré z týchto významov sú doložené i zo starších vývinových období slovenčiny. Presnejšiu hláskovú a sémantickú diferenciáciu tohto slova z vývinového hľadiska už ťažko podať, lebo v historickom materiáli už naň niet dostatok preukazných dokladov a v nárečiach sú podoby ako *chima, hima, hibá* už v štádiu zániku. V spisovnom jazyku sa tieto podoby neujali.

Literatúra

BRÜCKNER, A.: Słownik etymologiczny języka polskiego. (Pretlač 1. vyd. z r. 1927.) Warszawa, Wiedza Powszechna 1970, s. 188.

MISTRÍK, J. — ŠALINGOVÁ, M.: Gramatická a lexikálna charakteristika slova *len* v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 24, 1959, s. 345—356.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 79—80.

POLÍVKA, J.: Súpis slovenských rozprávok. Zv. 2. 1. vyd. Martin 1924, s. 21.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 5. Syntax. 2. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 666 s.

DISKUSIE

Konštantín Palkovič

ZMENA GRAMATICKÝCH KATEGÓRIÍ PRI PREVZATÝCH SLOVÁCH

1. Pri zaraďovaní cudzích slov do tvaroslovnej sústavy slovenčiny nastávajú v istých prípadoch zmeny gramatických kategórií, t. j. zmeny v rode, čísle a páde, príp. aj zmeny v slovnom druhu. Máme na mysli zmeny gramatických kategórií pri preberaní substantív, ako aj iných výrazov (napr. pôvodných slovesných tvarov), ktoré sa v slovenčine prehodnocujú ako podstatné mená. Niekedy takáto zmena nastáva pri preberaní, inokedy až v priebehu používania prevzatého slova. Pri konfrontačnom štúdiu môžeme zistiť, že niekedy je nezhoda medzi gramatickými vlastnosťami daného slova v slovenčine ako preberajúcom jazyku a vlastnosťami príslušného slova v pôvodnom jazyku, resp. medzi gramatickými vlastnosťami slova v tom istom jazyku v dvoch rozličných vývinových štádiách.

2. Rozdiel v gramatických kategóriách prevzatých slov v slovenčine a v pôvodnom jazyku sa často týka rodu. Slová latinského pôvodu ženského rodu zakončené na *-s* sa do slovenčiny preberajú ako maskulína, napr. *citrus, humus, plebs, portikus, tribus,* zriedka aj neutrá sa stávajú maskulínami, napr. *opus* „hudobné dielo". Pôvodné grécke neutrá na *-a* (typ *dráma*) sa preberajú do spisovnej slovenčiny ako feminína. Iste tu pôsobil tlak gramatického systému nášho jazyka, v ktorom zakončenie na *-s* (a na iné spoluhlásky) je typické pre mužský rod, zakončenie na *-a* zasa pre ženský rod. No pri slovách na *-um* prevzatých z latinčiny a na *-on* z gréčtiny sa zväčša zachováva stredný rod. Rod sa nemení vtedy, keď zakončenie *-um* a *-on* v nepriamych pádoch odpadá, t. j. pociťuje sa tak ako v pôvodnom jazyku ako pádová prípona (typ *múzeum, epiteton*). Takto zakončené sú iba slová z intelektuálnej vrstvy slovnej zásoby. Ich pôvodný rod sa zachoval zásluhou dávnejších používateľov týchto slov, ktorí mali klasické vzdelanie. Slová, pri ktorých zakončenie *-um* a *-on* je súčasťou tvarotvorného základu, sú mužského rodu, napr. *album, dátum, lexikon, filodendron, ypsilon.* Zmena rodu pôvodných francúzskych maskulín s koncovým *-ž* na feminína (typ *garáž*) je motivovaná tým, že v slovenčine sú slová na *-ž* prevažne ženského rodu. Zmena v rode môže byť sprevádzaná zmenou zakončenia slova (odsunutím pôvodnej pádovej prípony), resp. naopak.

V slovenčine sa zaradili medzi maskulína pôvodné grécke neutrá po odsunutí koncovky *-on:* napr. *meter, prototyp,* resp. koncovky *-a,* napr. *symptom, monogram, program,* ako aj pôvodné latinské neutrá po vypustení koncovky *-um,* napr. *fakt, element, postulát* (porov. Peciar, 1950/51, s. 297—299; Miko, 1962, s. 30—31, Morfológia slovenského jazyka, 1965, s. 134—135).

3. Zriedkavejšie sú prípady, že základný tvar (nominatív sg.) prevzatého slova sa nezhoduje v gramatickej kategórii pádu a čísla, príp. slovného druhu v pôvodnom jazyku. Niekedy sa totiž pri preberaní tvar nepriameho pádu (prostého alebo predložkového), príp. aj niektorý slovesný tvar alebo celá konštrukcia cudzieho jazyka stane základnou formou s pomenovacou funkciou.

Cudzie formy zakončené na spoluhlásku *s* alebo *t,* prevzaté z latinčiny, sú v slovenčine ohybné a zaraďujú sa k mužskému rodu (vzor dub). Slová na *-s* sú jednak pôvodné predložkové spojenia, ktoré označujú knihovedné pojmy, napr. *supralibros, exlibris* (porov. Ružička, 1967), obidve s významom „vlastnícka značka v knihe", jednak bezpredložkové pády (6., resp. 3. p. pl.), napr. *rébus* (od *res „vec"), omnibus* (od *omnis* „všetok"). Slová zakončené na *-t* (pôvodné slovesné tvary 3. os. sg. prít. času) označujú knihovedné pojmy. Napr. *explicit* „zakončenie stredovekých rukopisov", *incipit* „začiatok rukopisov", *vakat* i *vacat* „prázdna, nepotlačená strana".

Do stredného rodu sa zaraďujú pôvodné latinské tvary zakončené na spoluhlásku *m* alebo *r* a na samohlásku *e.* Niektoré sú ohybné, napr. pôvodný predložkový akuzatív *posthumum* „posmrtné dielo", pôvodná konštrukcia *vademecum* (najnovšie v slovenčine používaná ako *vademékum,* „knižný sprievodca"). Nesklonné sú slová *rekviem* „zádušná omša" a „druh hudobnej skladby", *imprimatur* „súhlas na začatie tlače" a slová zakončené na samohlásku *-e,* napr. hovorové *mizerere* „zauzlenie čriev", *extempore* „príležitostná poznámka" a *faksimile* „verná reprodukcia".

Pôvodné latinské alebo grécke predložkové tvary 4. p. pl. na *-a* sa zaradili k feminínam vzoru žena. Napr. *postila* a *metafyzika.*

4.1. Pri preberaní cudzích slov niekedy nastáva aj zmena gramatickej kategórie čísla. Stáva sa tak vtedy, keď sa plurálová forma preberaného slova svojím zakončením vymyká zo systému domácich foriem množného čísla. Ide o slová s takým zakončením v prvom páde pl., ktoré je v slovenčine typické pre sg., t. j. zakončenie na *-a* alebo na spoluhlásku *-s.* Na označenie jazykového javu, keď sa plurálové formy prehodnocujú a začínajú fungovať ako nominatívy sg., používa sa termín depluralizácia (Kreja, 1963, Forman, 1977). Týmto termínom (resp. výstižnejším termínom singularizácia) by bolo vhodnejšie pomenúvať taký jazykový proces, pri kto-

rom sa prehodnocuje gramatický význam čísla v tom istom jazyku. Pri preberaní slov z cudzích jazykov sa niekedy gramatický význam slova ani neuvedomuje a pri zaradení slova do domácej gramatickej sústavy hrá prvoradú úlohu forma. Hoci si uvedomujeme, že prehodnocovanie morfologickej kategórie čísla pri domácich a prevzatých slovách nemožno klásť na jednu rovinu, predsa ostávame pri termíne depluralizácia.

Depluralizácia nastáva alebo už v pôvodnom jazyku a depluralizované formy prechádzajú aj do iných jazykov, alebo vzniká pri preberaní slova, resp. až v priebehu jeho používania v preberajúcom jazyku. Slová zakončené na -a, pôvodom latinské, príp. grécke nom. pl. str. rodu, sa zaraďujú v slovenčine medzi feminína, slová zakončené na *-s*, pôvodom latinské, príp. iné nominatívy plurálu podst. mien, zriedka aj príd. mien prechádzajú k substantívam mužského rodu.

Niektoré slová sme prevzali už v depluralizovanej podobe. Napr. slová (pôvodné tvary latinského gerundíva) *legenda* (od *lego* „čítam") a *agenda* (od *ago* „robím") a slovo *opera* (od *opus* „dielo"). V niektorých knihovedných a vydavateľských termínoch depluralizácia nastala až v slovenčine. Napr. *remitenda* (od *remitto* „vraciam") „vrátená nepredaná tlač", *inkunábula* (lat. pomn.) „prvotlač spred r. 1500".

Proces prehodnocovania niektorých foriem gramatickej kategórie čísla prebieha aj v súčasnosti. Hoci príklady, ktoré uvedieme ďalej, treba hodnotiť ako chyby proti platnej kodifikácii, predsa sú dôkazom istej tendencie k depluralizácii. Napr. pôvodné latinské alebo grécke tvary nom. pl. stredného rodu, ako sú slová *prolegomena* „úvod k vedeckému dielu", *miscellanea* „súbor článkov", *priora* „predchádzajúce spisy" a *Paralipomena* (sg. *Paralipomenon,* názov dvoch biblických kníh) sa u J. Mistríka (1976) hodnotia ako tvary singuláru feminín. V Slovníku slovenského jazyka (1959) sa tieto tvary správne hodnotia ako plurály. V Slovníku cudzích slov (1965) sa plurál neutra *koleoptera (koleoptéra)* chybne kvalifikuje ako singulár žen. rodu. Ako jednotné číslo žen. rodu sa v praxi občas používa aj slovo *beánia* (pôv. latinský nom. plur. neutra) vo význame „zábava nových vysokoškolákov". I. Masár (1976) cituje doklad z jedného letáčika: „Vstupenky na beániu predáva . . ." Na zmenu čísla tu mohla pôsobiť aj významová súvislosť so slovom *zábava* (o významových súvislostiach pri zmene rodu porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 130).

Pestrejší pôvod majú depluralizované formy so zakončením na *-s*. Z pôvodných latinských plurálov sa ako singulár muž. rodu používa v hovorovom jazyku výraz *móres* (živá je aj plurálová podoba *móresy*) „dobré správanie sa" (lat *mos*, pl. *mores*, „mravy"). V slangu hudobníkov žije výraz *partesy* (v SSJ sa uvádza aj *partes* ako sg.) „rozpísané noty". Dnešné maskulínum sg. *majáles* (podľa neho aj *juniáles*) je pôvodné adjektívum zo

spojenia *ludi maiales* „májové slávnosti", dnes „májové (júnové) plesy, najmä študentské". V beletrii s historickou tematikou sa môžeme stretnúť s výrazom *armáles* (i *harmáles*) „listina o povýšení do zemianskeho stavu" (zo spojenia *litterae armales*), ktorý sa v SSJ hodnotí ako nom. sg. muž. rodu. Aj výraz *kláves* (čast. pl. *klávesy*) je pôvodný plurál (z lat. *claves* „kľúče", Machek, 1957, s. 201).

Niektoré depluralizované formy pochádzajú z hebrejčiny. Pôvodné plurálové podoby sú napr. v slovách *maces* „pečivo z nekvaseného cesta", *barches* „židovské sviatočné pečivo" a *pajes* (často aj ako pl. *pajesy*) „dlhé kučery pri uchu ortodoxných židov" (porov. Machek, 1957, s. 281, 360; Fremdwörterbuch, 1954, s. 69).

Z románskych jazykov sem možno zaradiť slová *notes* (fr. *la note* „poznámka", pl. *les notes*), *delikatesa* (fr. pl. *les delicatesses*) „pochúťka" a *kokos* (port. a špan. *coco*, pl. *cocos*) „kokosový orech".

Viac dokladov na depluralizáciu možno uviesť pri prevzatých slovách z angličtiny. Niektoré z nich majú už pevné miesto v slovnej zásobe slovenčiny a v depluralizovanej podobe sa používajú aj v iných jazykoch (porov. Kreja, 1963). Napr. *keks* (angl. sg. *cake* „koláč", pl. *cakes*), *koks* (angl. sg. *coke* „koks" pl. *cokes*), hovorové *kiks* (angl. sg. *kick* „kopanec", pl. *kickes*). Novšie sa rozšíril výraz *džínsy* „druh nohavíc" (z angl. *jeans*, vysl. džíns, „silná bavlnená látka"). Tvarotvorným základom hovorového slova *klipsy* „náušnice" sa stal pôvodný plurál (angl. *clip* „sponka", pl. *clips*).

V súčasnej slovenčine prebieha proces depluralizácie pri niektorých vlastných menách. Napr. slovo *Bohemians* (angl. pl. „Česi") ako pomenovanie športového klubu sa bežne používa v jednotnom čísle ako maskulínum, kým použitie tohto slova v plurálovom význame (v praxi sa vyskytuje v športových rubrikách) sa hodnotí ako chyba (porov. Ružičková, 1967, s. 62). U používateľov nášho jazyka je kolísanie v hodnotení anglickej plurálovej formy pri názvoch časopisov Times, Daily News a i. Doklady ako *Londýnsky Times uverejnil... Fotoreportér Daily Newsu už mal dosť...*, ktoré cituje L. Dvonč (1967, s. 209), ukazujú, že aj tu nastáva v praxi depluralizácia. Podobne je to aj s výrazom *Beatles* (pôvodne plurál vlastného mena), ktorý sa začína v slovenčine používať aj ako apelatívum v singulárovom význame (porov. Dvonč, 1967, s. 208; Šaling a i., 1965, s. 154).

Aj niektoré názvy cudzej meny sa depluralizujú. Napr. názov *lei* je v SSJ uvedený a aj v praxi sa používa ako maskulínum, hoci ide pôvodne o plurál (rum. sg. *leu*, pl. *lei*). V SSJ sa uvádza názov bulharskej menovej jednotky v podobe *lev* (bulh. sg. *lev*, pl. *leva*), ale v praxi sa bežne používa plurálová forma *leva* ako nesklonná, t. j. označuje aj jednotlivinu jeden leva.

Pôvodné plurálové formy (ale v súčasnosti vo východiskových jazykoch

už depluralizované) cudzích zemepisných názvov sa preberajú rozlične. Zriedka sa zachováva plurálová forma aj pôvodný význam. Napr. názov *Versailles* sa v SSJ hodnotí ako pomnožné nesklonné substantívum. Častejšie sa preberajú podoby depluralizované už v pôvodnom jazyku. Napr. nemecké názvy *Saarbrücken, Aachen, Göttingen, Tübingen* sú v slovenčine singuláry maskulín, francúzske, španielske a i. mená miest ako *Nantes, Poitiers, Calais, Buenos Aires, Punta Arenas, Las Palmas, Los Angeles* sa v slovenčine používajú ako neohybné neutrá singuláru. Pri známejších názvoch sa cudzie pôvodné plurálové prípony nahrádzajú domácimi. Napr. *Lourdes — Lurdy (Lurd), Bremen — Brémy, Antwerpen — Antwerpy.* Pri názvoch pohorí je to bežný jav. Tu sa v jednotlivých jazykoch k základu názvu pridávajú príslušné plurálové prípony. Napr. slov. *Alpy,* fr. *les Alpes,* nem. *Alpen,* angl. *Alps,* maď. *Alpok* a i.

4.2. Pri niektorých zemepisných názvoch nastáva aj opačný jav, t. j. pluralizácia. Pri preberaní (resp. používaní) zemepisných názvov z iného (blízkeho) jazyka sa v jednotlivých prípadoch singulárová podoba prehodnotí a začína sa používať v plurálovom význame. Napr. české názvy *Lednice,* v staršom jazyku aj *Strážnice,* pôvodné české singulárové formy, sa v dôsledku zhody v koncovke so slovenským plurálom často v praxi prehodnocujú a používajú ako množné číslo (Palkovič, 1967). Z Kalinčiaka máme tento doklad: „Bol on pánu Matiašovi v ústrety až v Strážniciach . . ." (Spisy I, 1951, s. 11). V praxi sa často pluralizuje (pravdaže, aj osobitnou príponou) názov poľského mesta *Sopot* v podobe *Sopoty* (Dvonč, 1972). Pluralizácia môže prebiehať už v pôvodnom jazyku (porov. Rocher, 1934, s. 113).

5. Výsledky nášho pozorovania možno zhrnúť do týchto tendencií: Slovo sa preberá z cudzieho jazyka v takej forme (s takým zakončením) a v takom gramatickom význame, aký má v pôvodnom jazyku, a to najmä vtedy, ak je zakončenie v súlade so zakončením typickým pre príslušný tvar v slovenčine. Keď je zakončenie netypické pre daný tvar, môže nastať zmena gramatických kategórií. Vplyvom zakončenia sa môže meniť gramatický rod (typ *dráma*), tvar, resp. slovný druh (nepriamy pád na priamy, slovesný tvar sa prehodnotí na substantívum, typ *incipit*), alebo sa zmení gramatická kategória čísla (typ *notes, Lednice*). Niekedy sa v prevzatom slove zachováva gramatický význam, hoci zakončenie slova nie je v súlade s domácim zakončením bežným pre danú gramatickú kategóriu (typ *gymnázium, epiteton*). Pri zmene čísla ide o depluralizáciu alebo pluralizáciu. Ak pritom význam množstva ostane, slovo sa môže zaradiť medzi látkové substantíva (typ *koks*). Po strate významu množstva v základnom tvare môže mať slovo dve odlišné formy na označenie čísla (typ *notes — notesy*), alebo sa jedna forma (plurálová) používa ako singulár i plurál (typ *lei*). Jednu

formu má slovo, ak sa zaradí k singulárium tantum *(Bohemians)* alebo k pomnožným substantívam, ale vtedy získava druhotnú, domácu plurálovú príponu (typ *klipsy*). Zriedka dostáva slovo po depluralizácii druhotne domácu singulárovú príponu (typ *delikatesa*). Pluralizácia nastáva pri jednotlivých prevzatých slovách z blízkeho jazyka (typ *Lednice*).

Cudzie slovo sa preberá často prostredníctvom užšieho okruhu odborníkov, ktorí poznajú príslušný cudzí jazyk, a preto sa usilujú zachovávať pôvodné gramatické kategórie daného slova. Keď si prevzaté slovo osvojí široký okruh používateľov jazyka, z ktorých mnohí príslušný jazyk nepoznajú, vplyvom formy môžu niekedy nastať zmeny v gramatických kategóriách prevzatého slova. Svedčia o tom doklady tak zo staršieho jazyka (typ *armáles*), ako aj zo súčasného jazyka (typ *beatles*). Tak sa pri preberaní cudzích slov prejavuje tlak domáceho jazykového systému, pričom prevažuje úloha formy nad gramatickým významom.

Literatúra

DVONČ, L.: Bohemians, Beatles, Times. Kultúra slova, *1*, 1967, s. 206—209.
DVONČ, L.: Nedobrá „jazyková línia" Línie. Kultúra slova, *6*, 1972, s. 187.
FORMAN, M.: Přehodnocování gramatické kategorie čísla u substantiv přejímaných ruštinou z cizích jazyků. Ruský jazyk, *27 (39)*, 1976/77, s. 105—109.
Fremdwörterbuch. Red. H. Klien. Leipzig, VEB — Bibliographisches Institut 1954.
KREJA, B.: O tzv. depluralizacji w języku polskim. Język polski, *43*, 1963, s. 27—36.
MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV, 1957.
MASÁR, I.: Beánia, alebo beánie? Večerník, *10*, 12. 1957, č. 245.
MISTRÍK, J.: Retrográdny slovník slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1976.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1976, s. 134—135.
PALKOVIČ, K.: Zemepisné názvy *Lednice, Sušice* a ich gramatické číslo. Kultúra slova, *9*, 1975, s. 86—87.
PALKOVIČ, K.: Názvy typu prolegomena. Kultúra slova, *11*, 1977, s. 116—119.
PECIAR, Š.: O skloňovaní cudzích slov. Slovenská reč, *16*, 1950/51, s. 297—299.
ROCHER, K.: Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných. Praha, Česká akademie věd a umění 1934.
RUŽIČKA, J.: Supralibros, -u, m. Kultúra slova, *1*, 1967, s. 186—187.
RUŽIČKOVÁ, E.: Ako je to s podstatným menom *Bohemians*? Slovenská reč, *32*, 1967, s. 62.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—60. 6 zv.
ŠALING, S. — ŠALINGOVÁ, M. — PETER, O.: Slovník cudzích slov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1965.

František Kočiš

SÉMANTICKÁ DIFERENCIÁCIA PRÍDAVNÝCH MIEN TÝŽDENNÝ A TÝŽDŇOVÝ

1. V príspevku Sémantická diferenciácia prídavných mien typu *denný* a *dňový* (Slovenská reč, *43*, 1978, s. 178—181) sme sa pokúsili ukázať, že medzi prídavnými menami typu *denný* a *dňový* je sémantický protiklad duratívnosti *(denný)* a existenciálnosti *(dňový)*, a naznačili sme, že tento rozdiel (protiklad) existuje aj medzi prídavnými menami *týždenný* a *týždňový* (resp. medzi zloženými prídavnými menami s časťami *-týždenný* a *týždňový*). Tento protiklad sa prejavuje v odlišnosti dvoch významov: 1. trvajúci deň (týždeň), 2. majúci deň (týždeň). Pokladáme ho za základné kritérium pri členení týchto prídavných mien na príslušné významy.

Keďže prídavné mená *týždenný* a *týždňový* majú podľa Slovníka slovenského jazyka IV (1964, s. 630) popri uvedených významoch ešte aj ďalší význam, a to „uskutočňujúci sa raz za týždeň, každých sedem dní opakovaný" a keďže existuje už pokus o výklad sémantickej odlišnosti týchto prídavných mien (Mistrík, 1968), pokladáme za užitočné porovnať lexikografické spracovanie prídavných mien *týždenný* a *týždňový* (a zložených prídavných mien s časťami *(-týždenný, -týždňový)*, ako aj výklad J. Mistríka z hľadiska aplikácie uvedeného základného sémantického protikladu medzi prídavnými menami *denný* a *dňový*.

2. V Slovníku slovenského jazyka IV (ďalej SSJ) sa ako osobitné heslo spracúva iba prídavné meno *týždenný*. Uvádzajú sa jeho dva významy: 1. týkajúci sa celého týždňa, trvajúci týždeň *(týždenná dovolenka, týždenný pobyt; týždenná mzda; týždenný lístok; týždenné udalosti)*, 2. uskutočňujúci sa raz za týždeň, každých sedem dní opakovaný *(týždenná kontrola, týždenná porada, týždenná tlač)*. Príslovka *týždenne*, ktorá je prihniezdovaná k heslu *týždenný*, vzťahuje sa na druhý význam tohto prídavného mena. Prídavné meno *týždňový* je prihniezdované v hesle *týždeň*. Jeho význam nie je bližšie rozpracovaný. Vo výkladovej časti tohto prídavného mena sa uvádza prídavné meno *týždenný*. Má to značiť, že obidve prídavné mená sú významovo totožné, resp. synonymné. Prídavné meno *týždňový* sa ilustruje spojeniami *týždňová liečba, týždňový mučivý strach* (Timrava).

V slovníkovom spracovaní obidvoch prídavných mien *(týždenný, týždňový)* nie je teda uvedený význam „majúci (jeden) týždeň", ktorý by sa dal očakávať aj preto, že zložené prídavné mená s časťou *-týždňový*, ktoré sa v SSJ uvádzajú, takmer všetky sa vykladajú dvoma významovými odtienkami: *dvojtýždňový* — majúci dva týždne; trvajúci dva týždne; *troj-*

týždňový — majúci tri týždne; trvajúci tri týždne; *štvortýždňový* — majúci štyri týždne; trvajúci štyri týždne; *šesťtýždňový* — majúci šesť týždňov; trvajúci šesť týždňov. Výnimku tvorí prídavné meno *jednotýždňový*, ktorému sa prikladá iba význam „trvajúci jeden týždeň" (zhodne s prvým významom prídavného mena *týždenný*).

SSJ však nezaznamenáva zložené prídavné mená s časťou *-týždenný* (okrem adjektíva *celotýždenný* s významom „trvajúci celý týždeň"), hoci také zložené prídavné mená ako *dvojtýždenný, trojtýždenný, šesťtýždenný* nie sú v jazykovej praxi neznáme (doklady uvedieme nižšie).

3. V slovníkovom spracovaní prídavných mien *týždenný, týždňový* a zložení *dvoj-, troj-, štvortýždňový* atď. je teda z hľadiska určovania ich lexikálnych významov istý rozptyl. Nazdávame sa, že prídavné meno *týždňový* nemožno pokladať za rovnocenné a úplne synonymné s prídavným menom *týždenný*. V spojeniach uvedených pri prvom význame prídavného mena *týždenný* nemožno totiž vždy namiesto prídavného mena *týždenný* dosadiť prídavné meno *týždňový;* hovorí sa napr. *týždenný lístok* (na cestovanie), ale nepoužíva sa spojenie „týždňový lístok" (na cestovanie). Rovnako je reálne iba spojenie *týždenná mzda* (oproti nebežnému spojeniu „týždňová mzda"). V druhom význame prídavného mena *týždenný* („uskutočňujúci sa raz za týždeň") sa prídavné meno *týždňový* ako synonymné vôbec nemôže aplikovať (porov. *týždenná kontrola, porada, tlač* oproti nereálnemu spojeniu „týždňová kontrola, porada, tlač"), lebo by sa zmenil pôvodný význam týchto spojení: spojenie *týždňová kontrola* nemožno vykladať ako „kontrola opakujúca sa raz za týždeň"; rovnako je to aj so spojeniami *týždenná porada, týždenná tlač*. Túto dištinkciu robí napokon aj SSJ, lebo pri druhom význame prídavného mena *týždenný* neuvádza ako synonymum prídavné meno *týždňový*. To značí, že význam prídavného mena *týždňový* nemožno vykladať pomocou prídavného mena *týždenný*.

4. Tým, že sa význam prídavného mena *týždňový* vykladá v SSJ iba synonymom *týždenný*, nezachytil sa bežný význam tohto prídavného mena, a to význam „majúci týždeň, majúci sedem dní", príp. „týždeň, sedem dní starý", ktorý sa najčastejšie používa pri určovaní veku mláďat, teda význam, ktorý je bežný pri prídavnom mene *dňový* a v zložených prídavných menách s časťou *-dňový (dvoj-, troj-, šesťdňový* atď.). O reálnosti tohto významu nemožno pochybovať (porov. spojenia *týždňové húsa, týždňové teľa, týždňové prasa; týždňový chlieb* = týždeň starý chlieb). Tento význam sa bežne uvádza pri zložených prídavných menách s časťou *-týždňový* (okrem prídavného mena *jednotýždňový*, porov. vyššie). Je to význam, ktorý sa vyčlenil v protiklade k významu „trvajúci jeden týždeň", teda na tom istom sémantickom protiklade ako prídavné meno *denný* oproti *dňový*, ktorý sme bližšie osvetlili v cit. článku (Kočiš, 1978).

5. Trocha odlišným spôsobom sa vysvetľujú prídavné mená *týždenný* a *týždňový* v článku J. Mistríka. Ako východisko tu slúži slovotvorný aspekt: príd. meno *týždenný* sa pokladá z tohto aspektu za staršie a pripisuje sa mu iba jeden význam „pravidelne sa opakujúci každých sedem dní". Príd. meno *týždňový* sa pokladá za novšie a pripisuje sa mu význam „týkajúci sa celého týždňa, trvajúci týždeň". V Mistríkovom vymedzení sémantiky prídavného mena *týždňový* chýba teda význam „majúci (jeden) týždeň, týždeň starý" a pri vymedzení sémantiky prídavného mena *týždenný* sa neuvádza význam „trvajúci týždeň". J. Mistrík sa nedotýka významu prídavného mena *celotýždenný* (hoci spomína prídavné meno *celodenný*). I napriek pomerne zreteľnému odlíšeniu významov prídavných mien *týždenný* a *týždňový* (na spojeniach *týždenné upratovanie* a *týždňové upratovanie)* v závere svojej poznámky J. Mistrík konštatuje, že medzi obidvoma prídavnými menami je veľmi jemný významový rozdiel a že nemožno jednoznačne určiť, kedy použiť prídavné meno na *-ný (týždenný)* a kedy na *-ový (týždňový).* Napokon hovorí, že spojenie *týždňový lístok* (cestovný, pozn. F. K.) je správne (na správnosť tohto spojenia sa totiž istý poslucháč rozhlasu spytoval).

6. V Mistríkovom výklade chýba ten sémantický protiklad medzi prídavnými menami *týždenný* a *týždňový,* ktorý sa zreteľne vyčleňuje v SSJ a ktorý sme analyzovali v predchádzajúcom príspevku. J. Mistrík nezaznamenal preto ten reálny význam prídavného mena *týždňový,* ktorý sa viaže na spojenie ako *týždňové mláďa* (analogicky aj na spojenie *dvoj-, troj-, štvortýždňové mláďa*). Tieto spojenia sémanticky zreteľne diferencujú prídavné mená *týždenný* a *týždňový;* variant *týždňový* nemožno v nich zameniť variantom *týždenný,* nemožno ich teda hodnotiť ako synonymné.

Do istej miery prekvapuje, že J. Mistrík si bližšie nevšimol zložené prídavné mená s časťou *-týždenný* (napr. *dvoj- troj-, štvortýždenný*) hoci aj v tom zmysle, prečo okrem prídavného mena *celotýždenný,* ktoré zaznamenáva SSJ, nevyskytujú sa ani v bežnom jazykovom úze (potvrdzuje to aj SSJ, aj Mistríkov Retrográdny slovník slovenčiny, 1976). J. Mistrík totiž výklad významov prídavných mien *týždenný* a *týždňový* v spomínanom článku podložil výkladom významov prídavných mien *denný* a *dňový* (a rovnako aj zložených prídavných mien s časťou *-denný* a *-dňový*), takže možnosť porovnávania sa mu ponúkala. Keby sme sa mali držať stavu v jazykovom úze (ktorý svojím spôsobom odráža SSJ i Retrográdny slovník), museli by sme pripustiť, že zložené prídavné mená s časťou *-týždenný* nie sú ani teoreticky zdôvodniteľné. Ich absenciu, ako sa zdá, dobre kompenzovali zloženiny s časťou *-týždňový* (*dvojtýždňový, trojtýždňový* atď.) tým,

že sa začali používať v obidvoch významových odtieňkoch, a to „trvajúci príslušný počet týždňov" i „majúci príslušný počet týždňov".

Príčinu tohto stavu by bolo možné vidieť v tom, že prídavné meno *týždenný* sa používa v dosť výraznom význame „uskutočňujúci sa raz za týždeň, opakovaný každých sedem dní". Časť *-týždenný* sa preto ani v spojeniach s číslovkovými tvarmi *jedno-, dvoj-, troj-* atď. často neuplatňuje. Nie je to však dostatočný argument, lebo prídavné meno *týždenný* sa používa aj vo význame „trvajúci týždeň" (napr. *týždenná dovolenka, týždenný pobyt*). V tomto význame sa prídavné meno *týždenný* môže používať aj v zloženinách *dvojtýždenný, trojtýždenný* atď. (napr. *dvojtýždenná služobná cesta, trojtýždenná dovolenka, štvortýždenný pobyt*). Reálnosť týchto spojení potvrdzuje zložené prídavné meno *celotýždenný* s významom „trvajúci celý týždeň" (SSJ uvádza spojenie *celotýždenná práca*). V novšej slovníkovej kartotéke JÚĽŠ SAV sme našli doklady na prídavné mená *trojtýždenný* a *štvortýždenný: Ani moja t r o j t ý ž d e n n á študijná cesta Švédskom sa neobišla bez zaujímavých príbehov.* (Večerník, 13. jan., 1964) — *Bola to š t v o r t ý ž d e n n á, celkom súkromná návšteva* ... (Ruppeldt)

7. Túto lexikálno-sémantickú analýzu prídavných mien *týždenný* a *týždňový* a zloženín s časťou *-týždenný, -týždňový* podľa ich lexikografického spracovania v SSJ a podľa poznámky J. Mistríka, ako aj podľa vlastných zistení uzatvárame takto:

7.1. Prídavné meno *týždňový* primárne vyjadruje význam „majúci týždeň, týždeň starý" (napr. *týždňové mláďa, týždňový chlieb*). Je v sémantickom protiklade s prídavným menom *týždenný,* ktoré primárne vyjadruje význam „trvajúci (jeden) týždeň" (popri druhom význame „uskutočňujúci sa raz za týždeň"). Ak vezmeme do úvahy jazykovú prax, v ktorej sa niekedy prídavné meno *týždňový* používa aj na vyjadrenie významu „trvajúci týždeň", napr. *týždňová dovolenka,* sekundárny význam prídavného mena *týždňový* by bol zhodný s prvým významom prídavného mena *týždenný* — možno ich teda pokladať za čiastočné synonymá. V tejto súvislosti treba však pripomenúť, že reálne je iba spojenie *týždenný lístok* (na cestovanie) a že iba toto spojenie sa v jazykovej praxi bežne používa (teda nie „týždňový lístok").

7.2. Sémantický protiklad duratívnosti a existenciálnosti, ktorý sme identifikovali pri prídavných menách *denný* a *dňový* (a rovnako aj pri zložených prídavných menách s časťami *-denný* a *-dňový*), existuje aj medzi prídavnými menami *týždenný a týždňový* a rovnako aj medzi zloženinami s časťami *-týždenný* a *-týždňový.* Vzhľadom na to, že v jazykovom úze majú väčšiu frekvenciu zložené prídavné mená s časťou *-týždňový,* a to v obidvoch významoch („trvajúci príslušný počet týždňov" a „majúci príslušný

počet týždňov"), treba pri týchto prídavných menách vyčleniť obidva uvedené významy, ale za ich prvý (základný) význam treba pokladať význam „majúci príslušný počet týždňov" (teda význam vyjadrujúci príznak existenciálnosti vzhľadom na vek).

7.3. Zložené prídavné mená s časťou *-týždenný* (*dvojtýždenný, trojtýždenný, štvortýždenný* atď.) majú v jazykovom úze menšiu frekvenciu (oproti prídavným menám s časťou *-týždňový*). Sú však doložené v slovníkovej kartotéke, a tak by nemali chýbať ani v slovníkoch spisovnej slovenčiny. Základný význam (a azda aj jediný) zložených prídavných mien s časťou *-týždenný* je význam „trvajúci príslušný počet týždňov".

Literatúra

KOČIŠ, F.: Sémantická diferenciácia prídavných mien typu denný a dňový. Slovenská reč, *43*, 1978, s. 178—181.

MISTRÍK, J.: Aký je rozdiel medzi významom slova týždenný a týždňový. In: Jazyková poradňa. 5. Red. G. Horák — J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 187—188.

MISTRÍK, J.: Retrográdny slovník slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1976, s. 666.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

SPRÁVY A POSUDKY

Na sedemdesiatku prof. Ľudovíta Nováka

Svojho času, bolo to vtedy, keď bol PhDr. Ľudovít Novák referentom Jazykovedného odboru Matice slovenskej, charakterizoval ho v jednej svojej recenzii prof. V. Vážný ako „mladistvého slovenského lingvistu". Ľ. Novák sa vtedy v rozhovore so mnou nad touto charakteristikou rozhorčoval. Tvrdil, že treba posudzovať kvalitu práce a nie vek, že je nemiestne hovoriť o mladistvosti. Ako to často — dosť nelogicky — býva, bola pravda na oboch stranách. Ak uvážime, že Ľ. Novák bol referentom Jazykovedného odboru Matice slovenskej ako 26—30-ročný a ak s týmto vekom porovnáme úctyhodný vek našich terajších odborných asistentov, mal prof. V. Vážný nesporne pravdu. Ale ak vezmeme do úvahy význam prác, ktoré v tom čase Ľ. Novák už publikoval, nemožno o mladistvosti vôbec hovoriť. Sú to práce zrelé, sú to práce, ktoré majú pre rozvoj slovenskej jazykovedy základný význam.

Pravdaže, neboli to bachanty. Ak nebudeme brať do úvahy rozsiahle časopisecké štúdie, ktoré potom vyšli aj samostatne, má prof. Ľ. Novák vo svojej bibliografii samostatných knižných publikácií veľmi málo. Súvisí to s jeho temperamentom i s jeho — ak tak možno povedať — vertikálne rozkošateným spôsobom myslenia, že na malom priestore dokáže skoncentrovať maximum užitočnej informácie. Hoci to bude pripadať mnohým mladším (a niektorým ani nie mladším) kolegom nadsadené, práce Ľ. Nováka z tridsiatych rokov tohto storočia značia v slovenskej jazykovede radikálny zvrat. A ako to často býva — a znovu je to celkom logické —, mnohé nové zistenia, mnohé objavy (možno to povedať doslovne) sú také prirodzené a „samozrejmé", že dosť ľahko sa zabúda, že ich ktosi svojou intelektuálnou prácou objavil a že nimi nahradil staršie nesprávne názory, ktoré boli dovtedy rovnako „samozrejmé", alebo že priniesol celkom nové pohľady. Tak sa dnes už niekedy nevie, že mnohé, dnes bežné konštatovania boli v tridsiatych rokoch objavným činom.

Prvé, čo treba pokladať za zásluhu Ľ. Nováka, je fakt, že vniesol do teoretickej slovenskej jazykovedy informácie o nových prúdoch v jazykovede. Teoretická slovenská jazykoveda, pokiaľ vtedy jestvovala, živorila totiž na periférii dožívajúceho mladogramatizmu, vlastne iba riedkeho provinciálneho mladogramatického odvaru. Ale neboli to iba informácie. Ľ. Novák bol jedným z tých, ktorí nové jazykovedné metódy utvárali, na ich rozpracúvaní sa zúčastňoval. Pre slovenskú jazykovedu a pre poznanie slovenského jazyka bolo dôležité, že tieto metódy uplatňoval na slovenskom materiáli. To malo svoje dôsledky nielen v samotnej teoretickej slovenskej jazykovede a v poznávaní slovenského jazyka. To sa odrazilo aj v politickom a spoločenskom hodnotení slovenčiny, v hodnotení slovenčiny ako historického faktu i ako národného jazyka. A pritom to nebolo manifestačné dvíhanie zástavy za roduverné hejslováčenie. Bolo to rozumové uvažovanie s vášnivým zápalom po zistení pravdy.

V tom čase, keď z jednej strany stáli českí historici, jazykovedci a literárni historici vynikajúcich kvalít, znamenite pripravení pozitivistickými vedeckými metódami, keď z druhej strany stáli zväčša iba mladí adepti vedy alebo starší

zápalistí slovenskí vlastenci s provinciálnym vedeckým rozhľadom, značili štúdie, recenzie a polemiky Ľ. Nováka vlastne otvorenie nového frontu. Je pravda, že tento nový front neotváral Ľ. Novák sám. Od začiatku tridsiatych rokov sa slovenská problematika stáva zložitejšou, zložitejšia je aj situácia v európskej a svetovej jazykovede. Na samotnom Slovensku nastupuje vtedy už početná nová generácia, svetonázorovo členená. Jedno jej však bolo spoločné: chceli, každý svojím spôsobom, zasiahnuť do spoločenského vývinu na Slovensku. Do tejto generácie patril aj Ľ. Novák.

Ale treba nám tu aspoň heslovite a v hrubých črtách naznačiť, v čom prispel Ľ. Novák k rozvoju slovenskej jazykovedy v tridsiatych rokoch. Ak odhliadneme od jeho staršej práce o zmene $g > h$ v slovenčine (1930), ktorej výsledky sám neskoršie skorigoval, veľmi dôležité boli jeho práce z historickej gramatiky: o jerových striedniciach v strednej slovenčine (1931) a v súvislosti s tým práce o kontrakcii (1935). Tieto dve práce otvárajú cestu k pochopeniu najstaršieho hláskoslovného vývinu slovenčiny (nielen strednej slovenčiny). Zásadný význam má aj práca o prípadoch typu *rakyta, lakeť* (1933). Táto práca stavia do pevnejšieho postavenia teóriu o pôvode strednej slovenčiny. Priam klasickou ukážkou prenikavého jazykovedného umu je štúdia o zmene $e \rightarrow a$ v prevzatých slovách. Veľmi mnoho závažných zistení a najmä metodologických pripomienok k problémom slovenskej historickej gramatiky obsahujú jeho recenzie a polemiky k prácam F. Trávníčka, H. Bartka, J. Stanislava, V. Vážneho. Ešte pred začiatkom druhej svetovej vojny dokončil rukopis práce zo slovenskej historickej fonológie. Doteraz nevyšla. Ale aspoň jednu z jej základných myšlienok treba tu pripomenúť, a to výklad o rozložení fonologickej mäkkostnej korelácie v slovenských nárečiach po zániku jerov. Novákov výklad o tejto veci som sám uplatnil vo svojom Fonologickom vývine slovenčiny. Bez Novákovej teórie o rozložení mäkkostných korelácií by sa fonologický vývin slovenčiny nedal vysvetliť.

Druhá séria Novákových štúdií sa týka rozvoja kultúrneho a spisovného jazyka Slovákov. Touto otázkou sa Ľ. Novák zaoberal v súvislosti s vydaním Žilinskej knihy viac ráz. A napokon o celej problematike napísal veľmi obsažnú štúdiu *Čeština na Slovensku a vznik spisovnej slovenčiny* (1938). Táto štúdia má zásadný význam pre pochopenie funkcie češtiny ako spisovného jazyka na Slovensku a pre formovanie kultúrnej a spisovnej slovenčiny. Hoci jej niektoré vývody sú dnes už neaktuálne a hoci nie je v nej vývin postihnutý tak, ako ho vidíme dnes, jednako táto štúdia naznačuje cestu k správnemu pochopeniu celej vývinovej línie od spisovnej češtiny k spisovnej slovenčine. Ľ. Novák v nej ukázal, že čeština vlastne pripravila cestu pre vznik spisovnej slovenčiny a že teda spisovná slovenčina nevznikla neorganicky proti spisovnej češtine, že teda nevznikla „na zelenej lúke". Sem sa zaraďuje aj hodnotenie Štúrovej kodifikácie hláskoslovnej a pravopisnej (1932). Touto prácou Ľ. Novák vlastne objavil Ľ. Štúra ako vynikajúceho teoretického jazykovedca, ktorý staval kodifikáciu spisovného jazyka na synchronických princípoch.

V súvislosti s tým, hoci o niečo skôr (1931) začal Ľ. Novák svoju akciu za fonologizáciu slovenského pravopisu. Ide mu v podstate o to, čo uzákonil vo svojej kodifikácii Ľ. Štúr, t. j. hlavne o odstránenie pravopisného rozdielu písmen *i* — *y*. V tejto veci svojho času získal Ľ. Novák na svoju stranu prakticky všetkých slovenských jazykovedcov (okrem J. Stanislava), ale jeho návrh sa neuskutočnil. Od tých čias Ľ. Novák — ako kedysi Cato Maior o potrebe zničiť

Kartágo — svoje stanovisko opakuje pri každej aspoň trochu vhodnej príležitosti. Rimania síce — v intenciách Catona — Kartágo zničili, ale či bude mať Ľ. Novák úspech so svojimi reformnými návrhmi, nie je vôbec pravdepodobné.

Pre ďalší vývin slovenskej jazykovedy sú z tých čias dôležité príspevky Ľ. Nováka o slovenskej ortoepii a o problémoch slovenského verša a básnického jazyka. Je zaujímavé, že v niektorých prípadoch (v zhode s celkovou spoločenskou situáciou) presadil Ľ. Novák vo svojich ortoepických návrhoch kodifikáciu, ktorá dovtedy v spisovnom jazyku nebola (napr. výslovnosť zdvojených spoluhlások). Aj k problémom kultúry spisovného jazyka a k otázkam purizmu zaujímal Ľ. Novák neraz stanovisko, ale pre komplikovanosť vtedajšej národnej a spoločenskej situácie sa v tých časoch funkčné hľadisko pri hodnotení prostriedkov spisovného jazyka uplatňovalo ťažko.

V tejto súvislosti nespomíname štúdie Ľ. Nováka z ugrofínskej a románskej jazykovedy ani jeho teoretické štúdie z oblasti fonológie (pozoruhodná je jeho definícia fonémy), ani ostatné štúdie z oblasti všeobecnej jazykovedy, ba ani členstvá v zahraničných vedeckých spoločnostiach, ktoré na základe týchto prác získal.

Vo vysoko pozitívnom zmysle treba hodnotiť Novákove recenzie, poznámky, diskusné príspevky, polemiky a pripomienky rozličného druhu, ktoré publikoval v druhej polovici tridsiatych rokov k jazykovedným, literárnoteoretickým, historickým a iným prácam zo spoločenskovednej oblasti. Boli nekompromisne priame, jasné a šli vždy za vecou. Zasiahnutým ľuďom, najmä ak šlo o ľudí, ktorí sa už cítili bôžikmi, boli, pravdaže, nepríjemné.

Osobitné miesto zaujíma Novákova prvá knižná publikácia *Jazykovedné glosy k československej otázke* (Martin, 1935). Je to otvorená a nekompromisná analýza vzťahu Čechov a Slovákov v prvej republike. Týka sa hlavne oblasti národnej, jazykovej a vôbec kultúrnej, ale berie do úvahy aj aspekty hospodárske. Pracuje veľmi rozhľadene s historickým pozadím, ak je náplňou analýza prítomnosti. Nechýba tu ani pokus o dialektické hodnotenie faktov. Táto kniha vzbudila veľký ohlas. Pretože však v zásade berie javy spoločenskej nadstavby ako základné východisko, môžeme ju hodnotiť ako jeden z pozoruhodných dokumentov vtedajšieho pohľadu na spoločenskú situáciu u nás, ale ako dnes platnú východiskovú analýzu ju nemožno prijať.

Nová etapa v práci Ľ. Nováka nastáva pri vzniku tzv. slovenského štátu. Pracovne prechádza do Bratislavy, habilituje sa a stáva sa profesorom na Filozofickej fakulte. V tomto čase venoval prevažnú časť svojho pracovného času organizácii vedeckej práce. Z Učenej spoločnosti Šafaříkovej sa utvára pod jeho vedením najprv Slovenská učená spoločnosť a onedlho s veľkou námahou, prekonávaním prekážok, ktoré vyplývali z nepochopenia vládnúcich kruhov, podarilo sa mu urobiť prvé kroky pri založení Slovenskej akadémie vied a umení a rozvinúť v istom rozsahu jej činnosť. Ľ. Novák sa nikdy netajil tým, že mu tu šlo o vedeckú ustanovizeň nového typu, pre ktorú si bral ako vzor organizáciu sovietskej Akadémie vied. Táto vec a iste aj fakt, že nebol schopný tupého hejslováčenia, a okrem toho aj dôrazný a nástojčivý spôsob, ktorým sa usiloval uskutočňovať svoje zámery, mu organizačnú prácu neuľahčovali. Ale Ľ. Novák sa nikdy nevzdával, presviedčal a stále intervenoval. Svoju myšlienku uskutočnil aspoň v tom, že vznikli jadrá niektorých vlastivedných ústavov, ktoré sa potom naplno rozvinuli až po oslobodení, keď už nebolo treba vysvetľovať potrebu organizovanej vedeckej práce a keď už nebolo potrebné úporne a temer

žobraním zabezpečovať rozpočet. Ale vtedy už Ľ. Novák v Akadémii nebol.

Z činnosti Ľ. Nováka cez vojnu treba spomenúť ešte dve veci. Jednou z nich je založenie Slovenskej jazykovednej spoločnosti a pravidelná i progresívna prednášková a diskusná činnosť v nej. Druhou je starostlivosť Ľ. Nováka o získanie príležitostí vedeckej práce pre novú, nastupujúcu generáciu a o jej existenčné zabezpečenie.

Tridsaťročná minulosť je ešte vlastne súčasnosťou a ťažko písať históriu o súčasnosti. Ale v tomto prípade je to nevyhnutné. Ľ. Novák po oslobodení nepochopil, že v revolúcii sa vidia veci, ľudia a ich činy v čiernobielom osvetlení. A v revolúcii sa najčastejšie pokladá za čierne všetko to, čo nie je celkom biele. Novákove kontakty s úradnými činiteľmi tzv. slovenského štátu, ktoré mal v záujme slovenskej kultúry, sa hodnotili ako istý druh kolaborácie, hoci jeho zásluhy o rozvoj progresívnej slovenskej vedy (ba aj o záchranu ľudí) sa nikdy nepopierali. Ľ. Novák nevedel pochopiť, že je to zákonitá vec pri prvom zdvihnutí revolučnej vlny a pri prvom účtovaní s fašistickou minulosťou. Je to pekné svedectvo o jeho charaktere, že nepriznal vinu, ktorú nemal. Ale v jeho aktivite nastala čiastočne dobrovoľná a čiastočne aj nútená niekoľkoročná prestávka.

No lingvista s veľkou myslitelskou kapacitou, podľa mojej mienky najprenikavejší náš doterajší jazykovedný myslitel, sa predsa len vrátil k svojej práci. Jeho bohatá a svieža jazykovedná produkcia ostatných dvoch desaťročí dáva aspoň čiastočne zabudnúť na lakúnu, ktorá v jeho práci vznikla. Ale o tejto etape už písať nejdem. Je dostatočne známa slovenskej lingvistickej obci. Chcel som podať krátke svedectvo iba o období, na ktoré sa už zabúda.

E. Pauliny

Záverečná správa o činnosti pracovnej skupiny Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV na posúdenie starších kodifikačných poučiek*

Dňa 22. X. 1974 Predsedníctvo SAV na základe správy o situácii v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV posúdilo aj stav v oblasti teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry, ako aj v oblasti kodifikačnej a poradenskej praxe Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV a prijalo uznesenie č. 858/2, ktorým sa ústavu okrem iného ukladá: 1. vypracovať marxistickú teóriu spisovného jazyka a jazykovej kultúry a 2. podrobiť zásadnej kritike slovenský jazykový purizmus a jeho kánon puristických zásad a poučiek. Pri plnení prvej úlohy, ktorá

* Poznámka redakcie. — Na odporúčanie Komisie pre Jazykovú kultúru pri SAV, ktorú vymenovalo Predsedníctvo Slovenskej akadémie vied, redakcia Slovenskej reči uverejňuje správu Jána Kačalu o výsledkoch dvojročnej práce osobitnej pracovnej skupiny Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, ktorá mala za úlohu posúdiť a zrevidovať tradované puristické poučky, ktoré sa dosiaľ často uplatňujú v redaktorskej praxi našich vydavateľstiev, hoci už nezodpovedajú súčasnému stavu spisovnej slovenčiny ani stupňu vedeckého poznania nášho národného jazyka. Uverejnená správa má byť východiskom diskusie o otázkach jazykovej kultúry a jazykovej správnosti z hľadiska súčasného stavu slovakistického výskumu a požiadaviek, ktoré na spisovný jazyk kladú kultúrne potreby rozvitej socialistickej spoločnosti v období vedecko-technickej revolúcie. Redakcia Slovenskej reči očakáva, že na diskusii o závažných otázkach nášho spisovného jazyka, o otázkach normy a kodifikácie spisovnej slovenčiny, ako i o problémoch jazykovej kultúry sa zúčastnia okrem jazykovedcov aj zástupcovia rozličných zložiek nášho kultúrneho života.

je dlhodobá, má významné miesto vedecká konferencia Jazykovedného ústavu o teórii spisovného jazyka v socialistickej spoločnosti, ktorá bola v januári 1976 v Smoleniciach. Na nej sa prediskutovali východiská novej teórie spisovného jazyka i zásady kultivovania spisovného jazyka v socialistickej spoločnosti. Zborník referátov a diskusných príspevkov, ktoré odzneli na konferencii, je vo výrobe a po vyjdení bude prínosom pri ďalšom rozpracúvaní načrtnutých zásad.

Na realizáciu druhej úlohy Ústavná rada Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV poverila vedúceho oddelenia jazykovej kultúry JÚĽŠ SAV, aby zabezpečil prípravu anotovaného súpisu poučiek uverejňovaných v Slovenskej reči od r. 1932, a na zrevidovanie týchto poučiek schválila 24. IV. 1975 osobitnú pracovnú skupinu v tomto zložení: J. Kačala (vedúci pracovnej skupiny), M. Považaj (tajomník, pripravoval materiál na zasadnutia skupiny), J. Bosák, L. Dvonč, J. Horecký, F. Kočiš, I. Masár, Š. Peciar, M. Pisárčiková, I. Ripka, J. Ružička (členovia). Zloženie komisie sa volilo tak, aby vyhovovalo jednak z hľadiska zastúpenia oblastí výskumu (slovná zásoba, terminológia, jazyková kultúra, pravopis, dialektológia atď.), jednak z kultúrnopolitického hľadiska a napokon z generačného hľadiska.

Cieľom činnosti pracovnej skupiny bolo na základe kritérií vyplývajúcich zo súčasnej úrovne poznania nášho spisovného aj národného jazyka vo všeobecnosti, ako aj z adekvátnej teórie spisovného a národného jazyka a jeho fungovania v podmienkach rozvitej socialistickej spoločnosti posúdiť staršie a v praxi mnohých redakcií dosiaľ tradované kodifikačné poučky najmä v oblasti slovnej zásoby spisovnej slovenčiny a zhodnotiť príslušné výrazové prostriedky so zreteľom na ich postavenie v súčasnej slovenčine a ich fungovanie v súčasnom spisovnom úze. Východiskom analýzy boli predovšetkým postoje, ktoré sa v minulosti (najmä v tridsiatych rokoch) zaujímali k časti výrazových prostriedkov, vyskytujúcich sa najmä v písaných prejavoch spisovného jazyka, a publikovali sa v časopise Slovenská reč.

Pracovná skupina sa pravidelne stretávala v čase od 18. IX. 1975 do 30. VI. 1977. Na svojich zasadnutiach zaujala stanovisko k 1293 výrazovým prostriedkom, pričom v 597 prípadoch (to je 46 %) sa záver pracovnej skupiny odlišoval od stanoviska, ktoré sa zaujalo v prvých desiatich ročníkoch Slovenskej reči. Pracovná skupina dospela k takýmto výsledkom na základe kritickej analýzy postojov zaujatých v Slovenskej reči v tridsiatych rokoch, konfrontovala tieto postoje so súčasným spisovným úzom, resp. so stavom v národnom jazyku a pri práci brala ďalej do úvahy riešenia obsiahnuté v súčasných normatívnych príručkách o spisovnej slovenčine (v Pravidlách slovenského pravopisu, Slovníku slovenského jazyka I—VI, Morfológii slovenského jazyka), ďalej v popularizačných jazykovedných príručkách (Jazyková poradňa I—V, Tisíc poučení zo spisovnej slovenčiny), ako aj v článkoch a príspevkoch uverejňovaných najmä v ostatných 10 rokoch v jazykovedných časopisoch Slovenská reč a Kultúra slova a v jazykových rubrikách hromadných oznamovacích prostriedkov. Pritom sa využívali kartotéky JÚĽŠ SAV (a to nielen kartotéka slovníka súčasnej spisovnej slovenčiny a kartotéka jazykovej poradne, ale aj kartotéka slovníka slov. nárečí) a mnohé prípady sa overovali v súčasnom spisovnom úze: v redakčnej praxi ústredných vydavateľstiev, v literatúre príslušného vedného odboru, v reči odborníkov a v jazykovej praxi ďalších používateľov spisovného jazyka.

Pracovná skupina rokovala teda na základe starostlivo pripravovaného materiálu. Pracovná skupina posudzovala predložený materiál kolektívne, zá-

very, ktoré prijala, sú takisto vyjadrením kolektívnej mienky členov skupiny.

Pokiaľ ide o kultúrnopolitické a teoretické predpoklady a odborné východiská, pracovná skupina vychádzala predovšetkým z toho, že sa podstatne zmenila spoločensko-politická a národná situácia Slovákov v porovnaní s obdobím, v ktorom sa formulovali analyzované postoje. Socialistická spoločnosť a federatívne usporiadanie vzťahov medzi českým a slovenským národom umožňujú riešiť aj kultúrnopolitické a jazykové otázky na nových zásadách. Čeština a slovenčina sa v našom štáte používajú popri sebe ako rovnoprávne jazyky vo všetkých oblastiach politického, spoločenského, kultúrneho aj vedeckého života. Súčasná spoločenská a jazyková situácia v našom štáte nedáva príčiny na zaujímanie puristických obranárskych postojov. To sa zreteľne ukazuje na slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny, ktorá sa za ostatné tri desaťročia obohatila okrem výrazov utvorených z domácich zdrojov aj o mnohé lexikálne prostriedky prevzaté z iných jazykov. Ide tu nielen o lexikálne jednotky internacionálneho rázu, resp. o lexikálne jednotky prevzaté zo svetových jazykov (najmä z ruštiny a angličtiny), ale aj o výrazy prevzaté z najbližšieho jazyka — z češtiny. Týka sa to nielen terminologických výrazov, ale aj slov používaných v bežnom dorozumievaní, v každodennom styku. Preberaním medzinárodných slov sa posilňujú internacionalizačné tendencie v rozvoji spisovnej slovenčiny a spisovná slovenčina sa tak v období intenzívnych medzinárodných kontaktov v najrozmanitejších oblastiach života zaraďuje do kontextu európskych jazykov.

V čase, keď sa formulovali analyzované normatívne poučky, prevládali v teoretických otázkach spisovného jazyka a jazykovej kultúry folklorizačné a izolacionistické tendencie: spisovná slovenčina sa mala rozvíjať v úzkej spätosti so slovenskými nárečiami, s ľudovou rečou a zbavovať sa neželateľných prvkov, ktoré sa do spisovných prejavov dostali z cudzích jazykov, najmä z češtiny, maďarčiny a nemčiny. Súčasné teoretické východiská v otázkach spisovného jazyka berú do úvahy spätosť spisovnej slovenčiny s inými formami slovenského národného jazyka a zdôrazňujú aktívnu a integračnú silu spisovného jazyka vo vzťahu k ostatným formám národného jazyka, ako aj nevyhnutnosť kontaktov spis. slovenčiny s inými spis. jazykmi v podmienkach medzinárodného styku.

Spisovná slovenčina v období po r. 1918 nebola dostačujúco pripravená na plnenie všetkých úloh, ktoré vyplývali z jej postavenia ako jazyka administratívy, politického a štátneho života, civilizácie, vedy a ďalších oblastí života Slovenska. Spisovná slovenčina nebola primerane rozvinutá v okruhu odbornej slovnej zásoby a odborného štýlu vôbec, nebola v potrebnej miere štylisticky diferencovaná. Tieto nedostatky spisovná slovenčina v ostatných desaťročiach rýchlo prekonala a zaradila sa medzi rozvité európske jazyky. Z tohto porovnania dvoch vývinových období spisovnej slovenčiny vychodí, že nemožno jedno vývinové obdobie merať druhým a mechanicky prenášať kritériá, ktoré sa uplatňovali pri hodnotení výrazových prostriedkov v jednom období, na hodnotenie výrazových prostriedkov v druhom období. Zmenila sa totiž nielen jazyková situácia, ale aj jazykovedná teória a poznanie jazyka a najmä sa zmenila spoločenská situácia.

Pri hodnotení výrazových prostriedkov, ktoré boli predmetom normatívnych poučiek publikovaných v časopise Slovenská reč v 30. rokoch, používali sa málo diferencované kritériá. V podstate šlo o hodnotenie na osi správne — nesprávne. Boli to krátke poznámky, ktorých cieľom nebol rozbor problémov, ale zväčša iba poukázanie na chyby, ktoré sa vyskytovali v písaných, príp. aj hovorených

prejavoch. Krátky, populárne zacielený príspevok nedovoľoval ani rozvinutie vedeckej argumentácie, jeho stavba mala jednoduchú schému: takéto slovo sa vyskytuje v reči, ale v slovenčine je nesprávne, správne má byť takto. Argumenty sa hľadali najčastejšie v jazykovom systéme, resp. v jeho fungovaní a v ľudovej reči, v slovenských nárečiach. Argumentácia jazykovým systémom vychádzala z predstavy o veľmi pravidelnom systéme a o jeho priamočiarom fungovaní v reči. Nebrala sa pritom dostatočne do úvahy rozmanitosť vyjadrovacích sfér, v ktorých sa spisovný jazyk používa, a s tým súvisiaca štylistická diferenciácia spisovného jazyka. Argumentácia ľudovou rečou, slovenskými nárečiami sledovala cieľ obrodzovať spisovný jazyk ľudovou rečou, ale často sa v nej uplatňovali osobné postoje, osobný úzus pisateľa.

Pravdaže, treba mať na mysli, že tieto normatívne poznámky sa publikovali v čase búrlivého rozvoja spisovnej slovenčiny a veľkého kvantitatívneho rastu jej používateľov, ktorí neboli primerane jazykovo pripravení. Z toho vyplývalo veľké množstvo často hrubých jazykových chýb v písaných i hovorených prejavoch a vôbec rozkolísanosť spisovného úzu. Autori normatívnych poznámok si kládli za úlohu tieto jazykové chyby napravať a odstraňovať. Treba objektívne konštatovať, že toto úsilie časopisu Slovenská reč prinieslo pozitívne výsledky predovšetkým v tom, že sa do značnej miery ustálil veľmi rozkolísaný spisovný úzus, že sa začala dvíhať jazyková a štylistická úroveň niektorých odborných a umeleckých textov a že sa poznatky o spisovnej slovenčine rozširovali medzi čoraz väčší počet používateľov spisovného jazyka (Slovenská reč mala vtedy podľa niektorých prameňov štyritisíc až päťtisíc výtlačkov).

Istá časť nedostatkov najmä v písaných jazykových prejavoch sa takto odstránila. No mnohé kritizované javy sa v jazykových prejavoch vyskytovali aj ďalej a v normatívnych jazykových príručkách sa tradovali, príp. tradujú doteraz ako nesprávne. Hodnotenie mnohých lexikálnych jednotiek, ktoré sa v Slovenskej reči pokladali za nesprávne, sa zmenilo v slovníkovej časti Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1953. Pravda, v ďalších vydaniach Pravidiel slovenského pravopisu sa hodnotenie niektorých lexikálnych jednotiek menilo. Línie Slovenskej reči z tridsiatych rokov sa pevnejšie pridŕža Praktická príručka slovenského pravopisu od A. Zaunera, ktorá doteraz vyšla v štyroch vydaniach, a Príručka slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca a V. Lacu. Slovník slovenského jazyka, ktorý vyšiel v r. 1959—1968, sa vo viacerých prípadoch odchýlil od hodnotenia obsiahnutého v Pravidlách slovenského pravopisu. Akademická Morfológia slovenského jazyka z r. 1966 pri hodnotení spisovnosti, resp. štylistickej platnosti najmä tzv. gramatických slov zaujala z hľadiska normy jednoznačnejšie stanovisko ako Slovník slovenského jazyka. Popritom vychádzali v posledných troch desaťročiach popularizačné príručky, časopisecké príspevky, ako aj popularizačné príspevky v jazykových rubrikách, ktorých autori nepostupovali vždy v zhode s jestvujúcimi príručkami normatívneho rázu. Často individuálnymi cestami šla redakčná prax redaktorov niektorých centrálnych vydavateľstiev, kníh a časopisov.

Takto vznikla situácia, že sa časť slovnej zásoby slovenčiny používaná v súčasnej jazykovej praxi z hľadiska spisovnosti hodnotí v kodifikačných príručkách rozdielne a nejednotne. Tento stav je nielen dôsledkom prudkého vývinu slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny, ale aj udržiavania tradície spisovného jazyka a potom aj nedostačujúceho zhodnotenia všetkých faktov vplývajúcich na postavenie a vlastnosti lexikálnej jednotky v slovnej zásobe súčasnej

spisovnej slovenčiny. Jedným z cieľov, ktorý spomenutá pracovná skupina JÚĽŠ pri svojej činnosti sledovala, bolo na základe kolektívneho všestranného zhodnotenia všetkých faktorov prekonať takýto stav a utvoriť tak základňu pre jednotné spracovanie a hodnotenie posudzovaných javov zo slovnej zásoby súčasného jazyka v kodifikačných príručkách ústavu, ako aj pre jednotné pôsobenie na jazykovú prax v jazykovej poradni Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, v časopise Kultúra slova i v popularizačných príspevkoch uverejňovaných v jazykových rubrikách dennej tlače a Čs. rozhlasu.

Pri svojej činnosti si pracovná skupina uvedomovala špecifickosť normy v slovnej zásobe a osobitné postavenie slovnej zásoby v systéme spisovného jazyka. Slovná zásoba obsahuje totiž nielen najbohatší, ale aj najrozmanitejšie diferencovaný a najviac menlivý inventár jazykových prostriedkov. Slovná zásoba je teda otvorený systém. A práve tieto vlastnosti slovnej zásoby majú za následok, že objektívne poznanie skutočného stavu tejto zložky jazyka je najmä v časoch veľkého rozvoja jazyka zložitejšie a ťažšie ako v ostatných zložkách jazyka. A tak sa pri skúmaní a hodnotení slovnej zásoby súčasného spisovného jazyka skôr môžu vyskytnúť subjektívne podmienené postoje. Preto si výskum a zodpovedajúci opis slovnej zásoby zasluhuje osobitnú pozornosť jazykovedcov z materiálového aj teoretického hľadiska. Ide teda jednak o poznanie postavenia lexikálnych jednotiek v systéme a ich fungovania v príslušných sférach vyjadrovacej praxe, jednak o teoretický aparát umožňujúci adekvátne zachytiť a všestranne zhodnotiť vlastnosti lexikálnych jednotiek. Pritom sú dôležité najmä kritériá spisovnosti v širšom zmysle slova. Reálnu možnosť splniť takúto úlohu dokazuje súčasná lexikológia a lexikografia.

Pri posudzovaní normatívnych poučiek publikovaných v slovenskej reči v tridsiatych rokoch používala spomenutá pracovná skupina tieto zásady: Nehodnotila posudzované výrazové prostriedky len na osi správne — nesprávne, lež sa usilovala vystihnúť pozitívne vlastnosti vyznačujúce daný výrazový prostriedok v rámci slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Kvalifikátor „nesprávny výraz" sa použil iba v takých prípadoch, keď sa nesprávnosť mohla pozitívne preukázať na základe hláskoslovných, slovotvorných alebo tvaroslovných znakov (napr. *játra, samorostlý, náhražka,* typ *kopaná,* typ *Trnavsko, fronta*), keď sú na také hodnotenie sémantické dôvody (napr. používanie predložky *k* v cieľovom, resp. účelovom význame: „použiť k príprave") alebo keď sa v spisovnej tradícii takéto hodnotenie pevne vžilo a výraz sa už vysunul aj v jazykovej praxi na okraj slovnej zásoby (napr. *ješitný, jednanie, omluvenka, brusle, kartáč, kapesník*).

Najdôležitejšou úlohou pracovnej skupiny bolo posúdiť analyzované výrazy na osi spisovný — nespisovný, čo so zreteľom na hranice spisovného jazyka značí presnejšie vymedzenie miesta istého výrazu v slovnej zásobe národného jazyka. Za týmto základným rozhodnutím nasledovalo bližšie štylistické zaradenie výrazu so zreteľom na sféru, čas a rozsah používania v jazykovej praxi. Pri spisovnom slove sa takto konštatovalo, že je to buď bezpríznakové slovo, alebo slovo s istým príznakom (napr. odborný výraz, expresívny výraz, zastaraný alebo zastarávajúci výraz, zriedkavý výraz).

Pri nespisovných slovách sa ďalej určovala ich príslušnosť k sociálnym alebo miestnym nárečiam. Ak nespisovné slovo nebolo možné zaradiť medzi slangové alebo nárečové slová, pracovná skupina zostala pri kvalifikátore „nespisovný výraz". Týmto kvalifikátorom sa označovali predovšetkým také lexikálne jed-

notky, ktoré sú v súčasnej vyjadrovacej praxi okrajové a ktoré kultivovaní používatelia spisovného jazyka nepokladajú za súčasť spisovného jazyka; ide tu predovšetkým o nepotrebné prevzatia z iných jazykov, ktoré neznačia pre spisovný jazyk nijaké obohatenie (významové, štylistické), lebo spisovná slovenčina má za ne plnohodnotnú vžitú a zrozumiteľnú náhradu; také sú napr. slová *húsenka* (spis. húsenica), *hýčkať* (rozmaznávať), *chlapecký* (chlapčenský), *vliv* (vplyv), *snílko* (rojko), *spešne* (narýchlo, náhlivo), *spiklenec* (sprisahanec), *spatriť* (uvidieť, zbadať, spozorovať), *smečka* (svorka), *predom* (vopred), *prádlo* (bielizeň, šatstvo), *prézle* (strúhanka).

Pri kvalifikátore „nespisovný výraz" je, pravda, niekoľko problémov. Je síce významovo širší a jemnejší ako kvalifikátor „nesprávny", ale zároveň aj menej určitý: vyjadruje iba to, že takto označený výraz nepatrí do slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Takáto kvalifikácia je zasa jednoznačná v pomere k spisovným normám. Ale hranica medzi spisovnými a nespisovnými výrazmi sa často nedá jednoznačne určiť (to je napr. problém tzv. profesionálnych slangových slov, ktoré majú tendenciu stať sa spisovnými s príznakom hovorovosti a expresívnosti). Treba tu skôr predpokladať isté prechodné pásmo medzi spisovnými a nespisovnými výrazmi, pričom lexikálne jednotky patriace do tohto prechodného pásma by sa z hľadiska spisovného jazyka mohli označiť ako okrajové. Problém hranice medzi spisovnými a nespisovnými prostriedkami je, pravdaže, aj problémom kritérií používaných pri analýze a hodnotení nejasných prípadov. Na problém kritérií ukazuje aj to, že pracovná skupina v niekoľkých prípadoch použila kvalifikátor „nižšie hovorové slovo". Isté svetlo by mohla do tejto problematiky vniesť po rozpracovaní nová teória národného a spisovného jazyka, ktorej východiská sa prediskutovali na vedeckej konferencii v januári 1976 v Smoleniciach.

Z prehľadu kritérií, ktoré používala pracovná skupina, sa jednako ukazuje, že repertoár kvalifikátorov bol dosť bohatý a zodpovedal tak súčasným poznatkom o národnom a spisovnom jazyku, ako aj úrovni rozvoja spisovnej slovenčiny a jej štýlovej a funkčnej diferenciácii. To, pravda, neznačí, že sa treba uspokojiť s terajším poznaním vyjadrovacej praxe. V zhode s presnejším poznaním jazykovej praxe treba rozvíjať i jazykovednú teóriu a v rámci nej dotvárať aj repertoár kvalifikátorov na hodnotenie vyjadrovacích prostriedkov z hľadiska spisovnosti aj z hľadiska ich fungovania v jednotlivých sférach vyjadrovacej praxe.

Ako sa už na začiatku tejto správy spomenulo, pracovná skupina zaujala v 46 % preberaných prípadov stanovisko odlišné od stanoviska publikovaného v Slovenskej reči v tridsiatych rokoch. Pritom treba konštatovať, že niektorými prípadmi sa pracovná skupina osobitne ani nezaoberala, lebo spisovný jazyk sa s nimi už vyrovnal, a tak z hľadiska súčasnej spisovnej slovenčiny už nepredstavujú nijaký problém. Pravda, tým by sa uvedené percento hodnotených slov upravilo iba o málo.

Pracovná skupina prijala záver totožný so stanoviskom Slovenskej reči v týchto prípadoch: za nesprávne sa označili napr. slová *dedický* (správ. dedičský), *dedictvo* (dedičstvo), *delítko* (delidlo), *diaľnopis* (ďalekopis), *dielčí* (čiastkový), *dľa* (podľa), *ihrište* (ihrisko), *jedná sa o* (ide o), *jednanie* (dejstvo), *k rukám* (do rúk), *kolom-dokola* (zôkol-vôkol, dookola), *osmahlý* (ohorený, počerný, opálený), *otisk* (odtlačok), *šupátko* (posúvač), *špaček* (škorec), *tvorčí* (tvorivý).

Pracovná skupina zaujala odlišné stanovisko oproti Slovenskej reči v týchto

prípadoch: za spisovné výrazy (s prípadným štylistickým príznakom odborný, hovorový, expresívny atď.) označila napr. tieto lexikálne jednotky kvalifikované v Slovenskej reči 30. rokov ako nesprávne: *dopoludnie, doobeda* (popri *predpoludním*), *dáky* — hovor. (popri *dajaký*), *dopadnúť* — hovor. (popri *skončiť sa, vypáliť*), *dostať sa do úzkych* (popri *dostať sa do pomykova*), *čo do* (popri *čo sa týka*), *otáľať* (popri *odkladať, váhať*), *ovanúť* (popri *oviať*), *ovládať reč* (popri *vedieť*), *omeškať sa* (popri *oneskoriť sa*), *okamžite* (popri *ihneď*), *okriať* (popri *ožiť, očerstvieť*), *odpykať si* (popri *odsedieť si*), *odpomôcť, odriecť* (popri *odoprieť*), *nahatý* (popri *nahý*), *nachádzať sa* (popri *byť, vyskytovať sa*), *napospas* (popri *na ľubovôľu*), *napriek tomu* (popri *hoci, jednako*), *považovať* (popri *pokladať*), *vytvoriť* (popri *utvoriť*).

Na rozdiel od stanoviska Slovenskej reči označila pracovná skupina za spisovné všetky také výrazové prostriedky, ktoré nepochybne patria do slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny, najmä do jej hovorového štýlu: *dýchať* (popri *dúchať*), *dvakrát* (popri *dva razy*), *dychtiť za niečím* (popri *dychtiť po niečom*), *každoročne* (popri *každý rok, ročite*), *kramľa* (popri *skoba*), *pasovať* (popri *svedčiť, byť vhodný*), *voľno!* (popri *slobodno!*), *náhľad* (popri *mienka*), *čoskoro* (popri *skoro, čochvíľa*), *dôjsť* (popri *prísť*), *špás* (popri *žart*), *špicatý* (popri *končitý*), *šikovný* (popri *vrtký, obratný, zručný*), *šikovať sa (hodiť sa)* a ďalšie. Hodnotenie týchto prostriedkov ako nesprávnych sa ukázalo chybné a priamo protirečiace skutočnému stavu, lebo často ide o vžitejšie výrazy ako tie, čo sa namiesto nich odporúčali ako správne.

To, že sa tradované normatívne poučky publikované v Slovenskej reči v tridsiatych rokoch porovnali so skutočným stavom v súčasnej spisovnej slovenčine a z tohto hľadiska sa prijal k hodnoteným výrazovým prostriedkom adekvátny záver, treba pokladať za najdôležitejší výsledok činnosti pracovnej skupiny. Umožní to správne a jednotne usmerňovať spisovný úzus v tých bodoch, ktoré doteraz neboli doriešené a často sa pokladali za citlivé.

Výsledky činnosti pracovnej skupiny sa v jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV využijú pri tvorbe normatívnych príručiek o spisovnej slovenčine, najmä o jej slovnej zásobe (uplatnia sa napr. aj pri koncipovaní jednozväzkového slovníka súčasnej spisovnej slovenčiny). Výsledky sa dostanú aj do popularizačných príručiek určených najširšej verejnosti a do jazykových rubrík v dennej tlači a v Čs. rozhlase v Bratislave, v ktorých publikujú príspevky prevažne pracovníci Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Výsledky činnosti pracovnej skupiny sa zužitkujú aj pri tvorbe príspevkov určených do časopisu Kultúra slova, ako aj pri redigovaní príspevkov od autorov, ktorí nie sú pracovníkmi Jazykovedného ústavu. Napokon sa výsledky činnosti kodifikačnej skupiny priebežne uplatňovali a uplatňujú v celej poradenskej a expertíznej činnosti Jazykovedného ústavu, určenej pre široký okruh inštitúcií aj jednotlivcov.

Z dvojročnej intenzívnej činnosti pracovnej skupiny pre kodifikačné práce v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV vyplývajú tieto závery:

1. Autori normatívnych poučiek publikovaných v Slovenskej reči v tridsiatych rokoch vychádzali z presvedčenia o takmer neobmedzenej účinnosti zásahov jazykovedcov do spisovného jazyka a do jazykového úzu. V tomto presvedčení ich podporovalo aj to, že v tom čase bol okruh používateľov spisovnej slovenčiny malý a nedostačujúco jazykovo pripravený. Preto chceli usmerňovať vývin spisovného jazyka a dorozumievaciu prax podľa svojich predstáv často do naj-

menších podrobností. Súčasná teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry, ako aj popularizačná a výchovná prax jazykovedcov v okruhu jazykovej kultúry uznáva kompetenciu jazykovedcov pri usmerňovaní vývinu spisovného jazyka a dorozumievacej praxe, ale požaduje robiť túto regulačnú prácu po dôkladnom uvážení nielen vlastných jazykových dôvodov, ale aj spoločenských a politických aspektov tejto práce.

2. Hodnotenie vyjadrovacích prostriedkov z hľadiska spisovnosti aj z hľadiska štylistickej platnosti je potrebná a spoločensky užitočná práca so širokým dosahom. Hodnotenie treba oprieť jednak o všestranné poznanie súčasného stavu jazyka (postavenie jazykového prostriedku v systéme, jeho vzťah k iným prostriedkom, jeho vlastnosti) a jeho fungovania v dorozumievacej praxi, jednak o primeranú jazykovednú teóriu vychádzajúcu z marxistickej koncepcie jazyka a jednak o poznanie spoločenskej situácie, v ktorej sa jazyk používa na dorozumievanie. Pri hodnotení vyjadrovacích prostriedkov treba rešpektovať princíp pružnej stability spisovného jazyka. Najúčinnejšie a najtrvalejšie výsledky pri hodnotení vyjadrovacích prostriedkov možno dosiahnuť pri kolektívnom spôsobe práce v tomto okruhu. Tým sa koriguje a obmedzuje na minimum subjektívny element v hodnotení.

3. Porovnanie postojov zaujatých v tridsiatych rokoch v časopise Slovenská reč so stanoviskom pracovnej skupiny ukazuje, že vo veľkom počte prípadov nebolo možno postoj publikovaný v Slovenskej reči zo súčasného hľadiska akceptovať. Prijali sa tie stanoviská, ktoré majú oporu aj v súčasnej jazykovednej teórii, aj vo vyjadrovacej praxi. Tieto rozdielne výsledky, ako aj východiská a pracovný postup pracovnej skupiny umožňujú konštatovať, že obranárska puristická teória i prax sa prežila a v súčasnej práci v okruhu spisovného jazyka a jazykovej kultúry v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV sa ani puristická teória, ani puristická prax neuplatňuje. Terajšia práca v oblasti jazykovej kultúry vychádza z iných spoločenských aj odborných predpokladov a jej cieľom je kultivovanie spisovného jazyka i vyjadrovacej praxe v záujme potrieb socialistickej spoločnosti. Na odstránenie jestvujúcich medzier v poznaní spisovného jazyka i jeho fungovania v dorozumievacej praxi, ako aj nedostatkov pri hodnotení jazykových prostriedkov ústav pripravuje kodifikačné príručky, ako sú v oblasti slovnej zásoby Česko-slovenský slovník a normatívny slovník súčasnej spisovnej slovenčiny.

4. Pracovná skupina ako kolektívny orgán sa osvedčila aj pri posudzovaní niektorých aktuálnych problémov jazykovej kultúry, ktoré sa dostali na program jej rokovania. Preto sa ukazuje potrebné využívať ju ako odborný orgán vedenia pracoviska aj v budúcnosti.

J. Kačala

Názvy obcí a ich deriváty vo Vlastivednom slovníku obcí na Slovensku

V roku 1977 vyšiel vo vydavateľstve Veda 1. zväzok Vlastivedného slovníka obcí na Slovensku (VSOS), ktorý pripravili pracovníci Encyklopedického ústavu SAV (hlavný redaktor M. Kropilák). Slovník prináša základné údaje o každej obci. Do prvého zväzku patria obce, ktorých názvy sa začínajú na písmená A — J

(Ábelová – Juskova Voľa). Vyšli už 2. a 3. zväzok a pribudnú ešte dodatky k 3. zv., kde budú zachytené zmeny v administratívnom usporiadaní obcí a v zemepisnom názvosloví Slovenska od uzávierky diela roku 1970.

Podľa vysvetlenia v kapitole *Osnova diela* (s. 9) v každom hesle sa v časti o všeobecných údajoch na prvom mieste uvádzajú staré a inojazyčné názvy obcí a obyvateľské mená. Čítame tam: „Uvedený je najstarší písomne doložený názov obce. Vylúčili sme názvy, ktoré sa nedajú listinne overiť, z ďalších ponechávame len tie, ktoré znamenajú vývin (neprihliadalo sa teda na všetky varianty). Sú tu ďalej úradné maďarské názvy, príp. aj názvy nemecké a latinské a staré názvy zaniknutých obcí. Obyvateľské mená sa uvádzajú podľa Slovníka slovenského jazyka, VI. diel (Bratislava 1968), pričom sa prihliadalo aj na miestne (nárečové) znenie." Pripomíname, že okrem obyvateľských mien sa tu zaznamenávajú aj prídavné mená, pričom na prvom mieste sú príd. mená, potom mužské obyvateľské mená (obidve formy v plnom znení) a napokon ženská forma obyvateľského mena (iba slovotvorná prípona), napr. *Bratislava – bratislavský, Bratislavčan, -ka.* My si tu chceme všimnúť predovšetkým spracovanie obyvateľských mien a prídavných mien odvodených od názvov obcí na Slovensku, ktoré prináša 1. zväzok publikácie. VSOS neuvádza tieto pomenovania presne tak, ako sú spracované v SSJ. Aby bolo možné ľahšie porovnávanie obidvoch diel, jednotlivé deriváty preberáme v tom poradí, v akom sa uvádzajú v SSJ, t. j. na prvom mieste mužské obyvateľské meno, potom prídavné meno; ženskú formu obyvateľského mena tu neberieme do úvahy.

Najprv uvedieme prípady, v ktorých VSOS nepreberá správne utvorené deriváty v SSJ, a zaznamenáva deriváty, ktoré nezodpovedajú zákonitostiam tvorenia obyvateľských mien a príd. mien od názvov obcí v spis. jazyku. Na prvom mieste uvádzame tvary podľa SSJ, na druhom mieste po pomlčke (kurzívou) tvary podľa *VSOS.* K jednotlivým tvarom pripájame komentár.

Blatná Polianka, Blatnopoliančan, Poliančan, blatnopoliansky, poliansky – *Blatňan, blatnopoliansky;* Bobrovček, Bobrovčečan, bobrovčecký – *Bobrovčan, bobrovčecký;* Boleráz, Bolerázan, bolerázsky – *Bolerázčan, bolerázsky;* Brehy, Brežan, brežiansky – *Brehovčan, brehovský;* Bžany, Bžanec, bžiansky – *Bžančan, bžanský;* Červeník, Červeníčan, červenícky – *Červeničan, červenický;* Detrík, Detríčan, detrícky – *Detrikovčan, detrikovský;* Detvianska Huta, Huťan, detvianskohutský, hutiansky – *Detvianskohuťan, Huťan, detvianskohutiansky, hutský;* Dlhé nad Cirochou, Dlžan, dlžiansky – *Dlžan, dlhožiansky;* Horný Vadičov, Hornovadičovčan, Vadičovčan, hornovadičovský, vadičovský – *Hornovadičovan, Vadičovan, hornovadičovský, vadičovský.*

Tvar „Blatňan" je utvorený od príd. mena v názve *Blatná Polianka.* V spisovnej slovenčine sa však pri dvojslovných pomenovaniach so zhodným prívlastkom obyvateľské mená tvoria od celého názvu (to sú dlhšie formy typu *Blatnopoliančan*) alebo od skráteného názvu, ktorý má formu podst. mena (to sú kratšie formy typu *Poliančan*). Podľa toho pri názve *Blatná Polianka* sú správne deriváty uvádzané v SSJ a tie sa mali uviesť aj vo VSOS. Aj pri názve *Bobrovček* bolo treba uviesť tvar obyvateľského mena, ktorý je v SSJ *(Bobrovčečan).* Slovotvornú príponu (SP) pripájame k slovotvornému základu (SZ) z plnej podoby názvu, nie ku skrátenému slovotvornému základu, ako je to pri deriváte „Bobrovčan". Pri názvoch, v ktorých sa SZ končí na spoluhlásku *z* (napr. *Boleráz*), pripája sa SP *-an,* nie *-čan.* Je síce pravda, že v jazykovej praxi sa niekedy stretávame pri názvoch na *-s, -z, -sa, -za* so slovotvornou príponou *-čan*

(pozri L. Dvonč, Odvodzovanie obyvateľských mien od cudzích zemepisných názvov, Jazykovedný časopis, *17*, 1966, s. 170—177), ale také tvary sa nepokladajú za spisovné. I pri názve *Brehy* sa mali prevziať zo SSJ tvary *Brežan* a *brežiansky* a nemali sa uvádzať nesystémové formy „Brehovčan" a „brehovský". K názvom na *-any* sa v spisovnej slovenčine pravidelne tvoria deriváty na *-ec*, napr. *Margecany — Margecanec, Piešťany — Piešťanec* a podľa toho SSJ uvádza aj tvar *Bžanec*. Novšie sa aj tu neraz uplatňuje tvorenie so SP *-čan*, ale platná kodifikácia uznáva iba tvary na *-ec*, a preto aj pri názve *Bžany* sa vo VSOS mal uviesť tvar *Bžanec* podľa SSJ. Pri názvoch na *-ík* sa v spisovnej slovenčine tvoria obyv. mená a príd. mená pravidelne so zachovaním dlhého *í*, napr. *Bzovík, Bzovíčan, bzovícky; Dvorníky, Dvorníčan, dvornícky; Hliník, Hliníčan, hlinícky; Jalšovík, Jalšovíčan, jalšovícky; Janovník, Janovníčan, janovnícky; Kalník, Kalníčan, kalnícky*, preto sa aj k názvu *Červeník* vo VSOS mali uviesť deriváty *Červeníčan, červenícky*, ktoré sú v SSJ, nie „Červeničan", „červenický". Aj pri názve *Detrík* sú správne deriváty v SSJ, nie vo VSOS. Pri názve *Detvianska Huta* SSJ uvádza tvary príd. mien *detvianskohutský* a *hutiansky*, VSOS *detvianskohutiansky* a *hutský*. V praxi sa od kratšieho názvu skôr tvorí dlhší tvar príd. mena a opačne od dlhšieho názvu kratší tvar príd. mena, napr. *Hont — hontiansky*, ale *Malohont — malohontský*. Preto za správnejšie treba pokladať formy príd. mien uvádzané v SSJ. K názvu *Dlhé nad Cirochou*, resp. k názvu *Dlhé* sú správne iba formy *Dlžan* a *dlžiansky*, zaznamenané v SSJ, forma „dlhožiansky" nie je odôvodnená (môže ísť aj o tlačovú chybu). Pri názve *Horný Vadičov* sa v SSJ oprávnene uvádzajú obyv. mená *Hornovadičovčan* a *Vadičovčan* so SP *-čan*, nie *„Hornovadičovan", „Vadičovan"*, ktoré uvádza VSOS. V spisovnej slovenčine pri názvoch, ktorých SZ sa končí na *-v*, býva pravidelne SP *-čan* (Š. Koperdan, K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov. In: Jazykovedné štúdie. 3. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 104), napr. *Prešov — Prešovčan, Fiľakovo — Fiľakovčan, Bratislava — Bratislavčan* a tak aj *Vadičov — Vadičovčan, Horný Vadičov — Hornovadičovčan.*

Vo VSOS sa zaznamenávajú aj niektoré obce, ktorých názvy v SSJ nie sú. Použité deriváty však nie sú vždy správne. Napr. k názvu *Baláže* VSOS uvádza obyv. meno *Balážan*, ktoré je správne utvorené, a príd. meno *balážanský*, ktoré už nemôžeme hodnotiť ako správne utvorený derivát. Mal sa použiť tvar *balážsky* (porov. napr. názov *Balážske Ďarmoty*). Pri ďalších názvoch, ktoré sú tiež iba vo VSOS, sú napr. správne deriváty v prípadoch *Bajka — Bajčan, bajčiansky, Baka — Bačan, bačiansky, Horná Tižina — Hornotižinčan, hornotižinský* (neuvádzajú sa tu však kratšie podoby *Tižinčan* a *tižinský;* to je však už iná otázka, o čom budeme hovoriť ďalej).

V niektorých prípadoch VSOS nezaznamenáva všetky tvary, ktoré sa uvádzajú v SSJ pri príslušnom názve obce, ale si z nich vyberá iba niektoré. Napr. Bziny, Bziňan, Bzinčan, bzinský — *Bzinčan, bzinský;* Hrabské, Hrabčan, hrabčiansky, hrabský — *Hrabčan, hrabčiansky;* Horná Mičiná, Hornomičinčan, Mičinčan, Mičinec, mičinský — *Hornomičinčan, Mičinčan, mičinský*. Pri názve *Bziny* možno súhlasiť s postupom VSOS, keďže pri názvoch obcí, ktorých SZ sa končí iba na spoluhlásku *n*, sa bežne používa SP *-čan*, napr. *Ján — Jánčan, Zvolen — Zvolenčan, Kolín — Kolínčan, Lyon — Lyončan* atď. (Koperdan, op. cit., s. 104). Osobitný je prípad derivátov pri názve *Bystrička*. SSJ pri tomto názve uvádza deriváty *Bystričan, bystričiansky, bystrický*. VSOS pri názve *Bystrička*

v okr. Lučenec má deriváty *Bystričan, bystrický, bystričiansky* a pri tom istom názve z okr. Martin deriváty *Bystričan, bystričiansky*. Ak by sme prijali stanovisko J. Jacku (Obyvateľské mená a prídavné mená od deminutívnych názvov typu *Kremnička* a *Divinka*, Slovenská reč, *41*, 1976, s. 105), ktorý žiada k názvu *Bystrička* tvoriť príd. meno *bystričiansky*, potom by bol postup VSOS čiastočne správny (vtedy by mala byť aj pri názve *Bystrička* v okr. Lučenec iba forma *bystričiansky*).

Pri niektorých rozdieloch medzi SSJ a VSOS možno uvažovať o tom, ktoré z riešení je správnejšie. Napr. Dulova Ves, Vešťan, dulovoveský, veský — *Vešťan, duloveský, veský*. Kratšie príd. meno *duloveský* je utvorené podľa typu *Karlova Ves — karloveský, Karlove Vary — karlovarský*. Zdá sa, že kratší tvar je tu prijateľnejší, takže postup VSOS by bol v tomto prípade oprávnený.

Niekedy je rozdiel medzi spracovaním derivátov názvov obcí v SSJ a VSOS iba v poradí. Napr. Banské, Bančan, *bančiansky, banský* — Bančan, *banský, bančiansky;* Brezová, *Brezovčan, Brezovan,* brezovský — *Brezovan, Brezovčan,* brezovský; Horné Turovce, *Hornoturovčan, Turovčan,* hornoturovský, turovský — *Turovčan, Hornoturovčan,* hornoturovský, turovský; Huty, Huťan, *hutský, hutiansky* — Huťan, *hutiansky, hutský;* Hybe, Hyban, *hybiansky, hybský* — Hyban, *hybský, hybiansky*; Ivančiná, *Ivančinčan, Ivančan,* ivanský — *Ivančan, Ivančinčan,* ivanský; Jesenské, Jesenčan, *jesenčiansky, jesenský* — Jesenčan, *jesenský, jesenčiansky;* Jezerko, Jezerčan, *jezerčiansky, jezerský* — Jezerčan, *jezerský, jezerčiansky;* Jurské, Jurčan, *jurčiansky, jurský* — Jurčan, *jurský, jurčiansky* (kurzívou sú uvedené tvary so zmeneným poradím).

Pri názvoch typu *Banské* by sme dali prednosť príd. menám typu *bančiansky,* ktoré sú zreteľnejšie v pomere k týmto názvom (porov. napr. *Brodské, Brodšťan, brodštiansky,* nie aj „brodský"). Pri názve *Brezová* dávame jednoznačne prednosť derivátu *Brezovčan* (SZ sa končí na *-v,* preto má byť SP *-čan*), derivát *Brezovan* sa mohol uviesť so skratkou *lok.* ako podoba z regionálneho úzu. Pri dvojslovných názvoch so zhodným prívlastkom sa zvyčajne uvádzajú nielen v SSJ, ale aj vo VSOS dlhšie obyv. mená na prvom mieste a za nimi kratšie formy, rovnako sa uvádzajú dlhšie a kratšie podoby príd. mien, preto sa vo VSOS mal na prvom mieste tiež uviesť derivát *Hornoturovčan* paralelne s dlhším príd. menom *hornoturovský.* Pri názve *Huty* VSOS dáva prednosť dlhšej podobe *hutiansky* so SP *-iansky.* J. Jacko, ktorý otázke derivátov od názvu *Huty* venoval osobitnú pozornosť, žiada používať iba podobu *hutiansky* (Obyvateľské mená a adjektíva k miestnym názvom *Huta/Huty, Lúka/Lúky* a *Voda/Vody,* Slovenská reč, *40,* 1975, s. 236). Tu teda možno postup VSOS hodnotiť kladne. Pri názve *Hybe* by sa analogicky podľa iných názvov s jednoslabičným základom mal odporúčať skôr derivát *hybiansky* než *hybský.* K rozšíreniu tvaru *hybský* však neobyčajne prispelo premietanie filmu s názvom *Pacho, hybský zbojník.* Pri názve *Ivančiná* by sa mal podľa nás uvádzať iba tvar obyv. mena *Ivančinčan,* nie aj *Ivančan.* Deriváty tohto typu nie sú už v spisovnej slovenčine živé, aj keď napr. V. Uhlár v príspevku *Tvrdošín, Tvrdošínčania (Tvrdošania),* ktorý vyšiel v Kultúre slova (7, 1973, s. 107—111), žiada uvádzať v príručkách popri tvare *Tvrdošínčan* aj tvar *Tvrdošan.* Pri názvoch *Jesenské, Jezersko* a *Jurské* tiež dávame prednosť dlhším tvarom príd. mien, ba podľa našej mienky by sa mali používať iba tieto formy.

Početné rozdiely medzi SSJ a VSOS sú pri uvádzaní derivátov od dvojslovných pomenovaní so zhodným prívlastkom. Niekedy bývajú častejšie deriváty

v SSJ, kým vo VSOS sa niektoré z nich vynechávajú. Napr. Bzovská Lehôtka, Bzovskolehôtčan, Lehôtčan, bzovskolehôtsky, lehôtsky, lehôtčanský — *Bzovskolehôtčan, Lehôtčan, bzovskolehôtsky, lehôtčanský* (vo VSOS chýba derivát *lehôtsky*). Podobný stav je pri heslách *Dolná Krupá, Dolná Súča, Dolné Hámre, Dolné Strháre, Dolný Moštenec, Dolný Peter, Horná Krupá, Horné Zahorany, Hrnčiarska Ves, Hrnčiarske Zalužany, Ipeľský Sokolec, Jaslovské Bohunice.* VSOS zväčša neuvádza kratšiu podobu príd. mena, niekedy však aj obyv. mena. Inokedy naopak v SSJ je menej foriem ako vo VSOS, napr. Bílkove Humence, Humenčan, humenský — *Bílkovohumenčan, Humenčan, bílkovohumenský, humenský* (vo VSOS sú navyše formy *Bílkovohumenčan* a *bílkovohumenský*). Podobný stav je pri heslách *Horná Seč, Detvianska Huta, Dlhá Ves, Dlhé Klčovo, Dlhé Stráže, Dobročská Lehota, Dolná Brezovica, Dolná Mariková, Dolné Kočkovce, Ješkova Ves.* V niektorých prípadoch chýbajú v obidvoch slovníkoch isté formy, napr. *Dolná Seč, Dolnosečan, dolnosečiansky* (chýbajú kratšie podoby *Sečan* a *sečiansky*); *Chminianske Jakubovany, Jakubovanec, jakubovianský* (chýbajú dlhšie formy *Chminanskojakubovanec, chminianskojakubovianský*). Keď uvážime, že napr. k názvu *Chminianska Nová Ves* sú deriváty *Chminianskonovovešťan, Novovešťan, chminianskonovoveský, novoveský,* potom sú na mieste dlhšie formy aj k názvu *Chminianske Jakubovany.*

Sú aj prípady, keď VSOS preberá tvary zo SSJ, ale my by sme použili iné tvary. Napr.: *Cigeľ, Cigľan, cigliansky; Dolná Mičiná, Dolnomičiňan, Mičiňan, dolnomičinský; Hájske, Hájčan, Hájan, hájčanský, hájsky — Hájčan, Hájan, hájsky.* Namiesto derivátov *Cigľan, cigliansky* sú dnes bežnejšie formy *Cigeľčan, cigeľský* (J. Jacko, Obyvateľské mená a adjektívne deriváty od niektorých miestnych mien, Slovenská reč, *39*, 1974, s. 304—308). K názvu *Dolná Mičiná* sa uvádzajú obyv. mená *Dolnomičiňan, Mičiňan,* ale k názvu *Horná Mičiná* formy *Hornomičinčan* a *Mičinčan;* mali sa uviesť aj podoby *Dolnomičinčan* a *Mičinčan.* Derivát *Hájan* VSOS nemusel preberať, veď názvy so SZ zakončeným na *-j* mávajú SP *-čan,* napr. *Havaj — Havajčan, Harhaj — Harhajčan* (Koperdan, op. cit., s. 104). Naopak namiesto derivátu *hájsky* mal VSOS radšej uviesť tvar *hájčanský.* Pri názve *Jur* uvádza SSJ tvary *Juran, Jurčan, jurský,* VSOS pri názve *Jur nad Hronom* tvary *Juran, Jurčan, jurský* a pri názve *Jur pri Bratislave* deriváty *Juran, Svätojuran, Jurčan, jurský.* Názvy so SZ zakončeným na *-r* mávajú SP *-čan* (Koperdan, ibid.), čiže spisovný tvar je *Jurčan;* tvary *Juran* a *Svätojuran* patria do regionálneho úzu (vo VSOS sa mali uviesť po skratke *lok.*).

Niektoré odchýlky vo VSOS oproti SSJ treba hodnotiť ako tlačové chyby, napr. *Belá nad Cirochou, Belan* (SSJ *Beľan*); *Bartošova Lehôtka, lehôtský* (SSJ *lehôtsky*); *Divinka, Divičan, divinský* (SSJ *Divinčan*); *Hiadeľ, Hiadelčan, hiadeľský* (SSJ *Hiadeľčan*); *Chrastné, Chrastňan, chrastiansky* (SSJ *chrastniansky*); *Iliavka, iliavský* (SSJ názov neuvádza). Tlačových chýb je vo VSOS viac, porov. napr. na s. 384 *Gbeľany* a *Gbelany,* heslo *Čápor,* hoci deriváty sú *Čaporčan, čaporský,* heslo *Horné Otrokovice,* hoci deriváty sú *Hornootrokovčan, Otrokovčan, hornootrokovský, otrokovský* a i.

Maďarské názvy sa uvádzajú mechanicky, nediferencovane. Zo spracovania nevidieť rozdiel medzi prirodzene utvorenými staršími názvami a umelo vyrobenými novšími podobami z čias násilného pomaďarčovania názvov obcí na Slovensku na konci minulého a na začiatku tohto storočia alebo rozdiel medzi ma-

ďarskými podobami slovenských názvov a slovenskými názvami zapísanými maďarským pravopisom (porov. napr. spracovanie v hesle *Hrabičov*).

Naše poznámky ukazujú, že VSOS nepreberá vždy tvary zo SSJ, ale v niektorých prípadoch sa tu tvoria nové formy, ktoré nie vždy zodpovedajú zákonitostiam tvorenia derivátov od názvov obcí na Slovensku v spis. jazyku. Preberať všetky formy zo SSJ nebolo možné, lebo aj tu sú v niektorých prípadoch nedopatrenia a nedostatky. Pri spracúvaní derivátov názvov obcí VSOS bola žiadúca spolupráca s jazykovedcami alebo onomastikmi, ktorí sa osobitne zaoberajú problematikou tvorenia takýchto pomenovaní. Slovenská jazykoveda má už dnes k dispozícii početné odborné práce, v ktorých sa podrobne osvetľuje tvorenie obyvateľských mien a prídavných mien od jednotlivých typov názvov obcí na Slovensku. Je nanajvýš potrebné využiť ich pri ďalšej práci.

L. Dvonč

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 118 s.

Zhruba od prvej polovice 50. rokov sa v slovenskej jazykovede začala sústavnejšie venovať pozornosť otázkam frazeológie. Po jednotlivých článkoch a štúdiách, ktoré sa dotýkali parciálnych stránok slovenskej frazeológie, pokúša sa J. Mlacek v monografii *Slovenská frazeológia* o komplexný výklad danej problematiky.

Svoj výklad autor začína vymedzením dvoch základných pojmov: frazeológia a frazeologická jednotka. Frazeológiu špecifikuje ako jazykovednú disciplínu a frazeologickú jednotku ako jej predmet skúmania. Proti mienke niektorých jazykovedcov (napr. J. Mihála) odmieta J. Mlacek zaraďovať frazeológiu do štylistiky pre jej štruktúrnu odlišnosť a postuluje jej miesto v systéme jazyka a jazykovedy takto: „Frazeológia je druhotnou, odvodenou oblasťou jazyka, nadväzujúcou v prvom rade na lexiku, zriedkavejšie na syntax. Ako jazykovedná disciplína je frazeológia relatívne samostatnou zložkou lexikológie“ (s. 15).

Problematika frazeologickej jednotky, ktorá má kľúčové miesto vo frazeologickej teórii, pertraktuje sa v rozsahovo najväčšej kapitole knihy *Frazeologická jednotka, jej podstata a vlastnosti.* Frazeologickou jednotkou, resp. frazeologizmom autor pomenúva základnú všeobecnú jednotku frazeológie, kým pojmy frazeologický zvrat, frazeologický výraz, príp. frazeologický obrat, ktoré sa niekedy bežne používajú ako synonymá s pomenovaním frazeologická jednotka, považuje za špecifické druhy frazeologizmov. U autora badať úsilie o precizovanie aj ostatných príbuzných, príp. protikladných pojmov: idióm — idiomatickosť, viacslovnosť — nadslovnosť, nefrazeologizované združené pomenovanie — obrazné združené pomenovania, prvotná frazeologizácia — druhotná frazeologizácia, ustálené prirovnania — aktuálne prirovnania, ustálené slovné spojenia — voľné slovné spojenia a pod. Zdôrazňujeme to aj preto, lebo v predchádzajúcej autorovej knihe (*Zo syntaxe frazeologických jednotiek,* 1972, s. 6) napr. pomenovacia frazeologická jednotka a frazeologický vzrat sú obsahove totožné.

V súlade s výsledkami najnovšieho výskumu frazeológie najmä v sovietskej jazykovede sa frazeologické jednotky v Slovenskej frazeológii chápu široko. Autor ich klasifikuje z konštrukčného hľadiska od formálne najmenších jednotiek, tzv. minimálnych frazeologických jednotiek (napr. typ *po uši*) cez frazeologizmy so syntagmatickou stavbou rozličných druhov, ďalej cez jednotky so stavbou jednoduchej vety a jednoduchého súvetia až po niektoré príslovia a porekadlá so stavbou zloženého súvetia. Zloženie frazeologickej jednotky je neodmysliteľné od určenia hraníc frazeologizmov, ktoré autor sleduje v dvoch smeroch, a to na syntagmatickej osi a na paradigmatickej osi.

Slová-komponenty frazeologickej jednotky nie sú významovo rovnocenné. Na základe tohto sa utvára opozícia: kľúčové alebo oporné slová frazeologizmu oproti fakultatívnym zložkám frazeologizmu. Túto teóriu autor rozvíja ďalej v tom zmysle, že diferencuje pozíciu kľúčových slov vo frazeologických jednotkách v závislosti od závažnosti ich syntaktickej alebo sémantickej funkcie a potom rozdeľuje kľúčové slová na významovo kľúčové slová a konštrukčne kľúčové slová frazeologizmov.

Pre charakteristiku podstaty frazeologickej jednotky má rozhodujúci význam vyčlenenie štruktúrnych vlastností frazeologizmov. Vychádzajúc z názoru o viacvrstvovosti frazeologickej jednotky, J. Mlacek konštatuje, že frazeologizmy sa nedajú charakterizovať jedinou ich vlastnosťou, ale sústavou ich základných a sprievodných vlastností. Prehľadným rozborom špecifických vlastností frazeologických jednotiek sumuje svoje stanovisko vo vymedzení dištinktívnych vlastností frazeologizmov, ktorými sa frazeologizmy odlišujú od voľných slovných spojení (ustálenosť frazeologickej jednotky) a od nefrazeologizovaných ustálených slovných spojení, napr. združených pomenovaní (obraznosť významu frazeologizmu). Ako doplňujúca vlastnosť frazeologizmu sa priraďuje expresívnosť.

Pozornosť si v tejto súvislosti zaslúži aj poznámka o vzťahu syntaxe k frazeológii — už aj preto, že názory na syntaktické vlastnosti frazeologizmov sa značne rozchádzajú. V starších teoretických prácach (napr. u O. Mana) prevládalo tvrdenie, že vo frazeológii vzhľadom na jej nemennosť a gnómickosť neexistujú živé syntaktické vzťahy. V súčasnosti sa ujíma myšlienka, že aj vo frazeologických jednotkách sú prítomné syntaktické vzťahy. K tomuto názoru sa prikláňa i J. Mlacek v Slovenskej frazeológii, argumentujúc najmä syntaktickou variantnosťou frazeologických jednotiek, i keď dodáva, že syntax zložiek frazeologizmu je na inej úrovni ako syntax voľných slovných spojení. Ďalej hovorí o tzv. vnútorných syntaktických vzťahoch frazeologickej jednotky, zahrňujúcich problematiku formálnych, konštrukčných vzťahov komponentov samotného frazeologizmu, a o tzv. vonkajších syntaktických vzťahoch, podstata ktorých spočíva v spájaní frazeologizmu, resp. jeho zložiek s textom. Vo výklade druhého typu syntaktických vzťahov autor nadväzuje na teóriu tzv. kontaktového a tzv. dištančného zapojenia frazeologickej jednotky do kontextu (porov. s. 26, 81), ktorá je rozpracovaná v prácach sovietskych autorov (napr. J. A. Meľčuk).

Jazyková a funkčná rôznorodosť frazeologizmov si vynucuje aj uplatňovanie rozličných prístupov pri ich klasifikácii. V druhej rozsahom najväčšej kapitole *Triedenie frazeologických jednotiek* sa podáva prehľad desiatich typov triedenia frazeologizmov, v ktorých sa zachytávajú rozličné aspekty frazeologickej jednotky. J. Mlacek dopĺňa triedenie frazeologizmov u P. Ondrusa, ktorý sa pri

typológii frazeologických jednotiek opiera o sémantické, syntaktické, štylistické a genealogické kritérium, o funkčnú, slovnodruhovú a komplexnú klasifikáciu a ďalej o rozdelenie frazeologizmov podľa vzťahu k spisovnému jazyku, podľa bázy, na ktorej vznikajú, a podľa vzťahu medzi ich ustálenosťou a variantnosťou. Pri konštrukčnom triedení vhodne upozorňuje na potrebu terminologického rozlišovania frázy ako frazeologickej jednotky s vetnou a súvetnou stavbou od frázy ako rovnomenného neterminologického výrazu označujúceho prázdne, ošúchané slovné zvraty (s. 58).

Široký okruh problémov, ktoré sa v knihe nastoľujú, a absencia základného výskumu čiastkových otázok frazeológie spôsobili, že niektoré klasifikácie, napr. komplexná klasifikácia, štylistická klasifikácia, neprekračujú z hľadiska výskumu rámec registrácie, ale na druhej strane iné klasifikácie frazeologických jednotiek (konštrukčná klasifikácia, slovnodruhová klasifikácia, rozdelenie frazeologizmov podľa bázy vzniku) prinášajú v autorovej koncepcii cenné a podnetné zistenia pre vedecké spracovanie slovenskej frazeológie.

Konfrontácia variantov a parafráz alebo aktualizácií frazeologických jednotiek predstavuje v knihe osobitnú problematiku. K doteraz vyčleňovaným morfologickým (napr. *o s t a l a na ocot — o s t a n e na ocot — o s t a ť na ocot*), lexikálnym (napr. *t r a f i l a kosa na kameň — p a d l a kosa na kameň*) a syntaktickým (napr. *šiť niečo horúcou ihlou — horúcou ihlou šité*) variantom frazeologizmov sa tu pripája ešte komplexný typ variantu frazeologickej jednotky, ktorý implikuje premenlivé prvky dvoch, resp. troch druhov variantnosti frazeologizmu (lexikálnej s morfologickou, morfologickej so syntaktickou a pod.). O aktualizácii na rozdiel od variantnosti frazeologizmu autor uvažuje vtedy, keď narušenie ustálenosti frazeologickej jednotky znamená aj „zmenu, modifikáciu pôvodného významu jednotky" (s. 89). Výskyt variantnosti a aktualizácií frazeologickej jednotky hodnotí autor ako obohatenie variabilizačných vyjadrovacích možností frazeológie, využívaných najmä v umeleckom, publicistickom a esejistickom štýle.

Teoretickú časť knihy uzatvára kapitola *Osobitné skupiny frazeologizmov*, v ktorej sa venuje pozornosť takým druhom frazeologizmov, ako sú príslovia a porekadlá, ustálené prirovnania, okrídlené výrazy a slovné páry (súslovia), ktoré spája špecifickosť ich postavenia a funkčného uplatnenia vo frazeológii. V protiklade k zaužívaným frazeologickým jednotkám sa v tejto kapitole spomínajú aj výrazy inklinujúce k frazeologickej platnosti: pranostiky, ľudové hádanky, ustálené zdvorilostné výrazy a pod., ktoré majú podobu ustálených slovných spojení, ale pretože im chýba druhý dištinktívny príznak frazeologickej jednotky — obraznosť významu, nemôžu byť podľa autora zaradené do frazeológie.

Kladom knihy, ktorá je určená poslucháčom pedagogických a filozofických fakúlt (a nielen im), je aj prehľad spracovania teórie frazeológie v našej a cudzej jazykovednej literatúre.

Slovenská frazeológia J. Mlacka je prvou, relatívne ucelenou prácou o spracovaní frazeologických jednotiek v slovenskom jazyku. Autor ňou nielen vypĺňa medzeru v našom jazykovednom bádaní, ale v mnohých smeroch nastoľuje a v prevažnej miere aj rieši základné otázky slovenskej frazeológie. Je to kniha,

o ktorú vždy bude veľký záujem nielen u nás, ale aj v zahraničí, najmä v slavistickom svete. A naozaj právom.

J. Kopina

ONDRUS, P.: Sociálne nárečia na Slovensku. Zv. 1. Argot slovenských detí. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 243 s.

Recenzovaná knížka je první částí autorovy práce o sociálních nářečích na Slovensku (druhou bude popis argotu domácích řemeslníků a podomních obchodníků).

V předmluvě ke shromážděnému materiálu zařazuje P. Ondrus zkoumání argotu do celkové jazykovědné práce na Slovensku, zejména do kontextu výzkumu sociálních nářečí. Správně uvádí, že k argotu nemůžeme zařazovat jen úzkou, především lexikálně diferencovanou vrstvu z vyjadřování lidí nacházejících se „na dně" lidské společnosti, ale každý sociální dialekt, jehož smyslem je diferencovat použití jazykových prostředků s cílem utajení, nebo alespoň znesnadnění porozumění nezasvěceným (jiným sociálním skupinám). To je základní funkce argotu, k ní je třeba ještě připočíst (a autor to uvádí) přirozenou touhu a chuť dětských kolektivů ke hře v každém druhu své činnosti. Toto chápání přiřazuje dětský argot k trvalejším jazykovým útvarům, umožňuje spojit jeho zkoumání nejen s výzkumem dětské řeči, ale sledovat úlohu jazykové hry v řečových kolektivech vůbec; o to je Ondrusova práce zajímavější. Je např. otázkou, zda právě tato druhotná funkce argotu (jazyková hra) se v budoucnu nestane nejen retardačním faktorem při zániku argotů, neboť je pravda, že svou prvotní funkci (utajovat informace) postupně ztrácejí a na jejich místo nastupují různé slangové výrazy. Ty mají i charakterizační i další úlohy – jazyk mládeže, studentský slang apod. Ale potřeba jazykové hry u dětí může dát dětskému argotu „druhý život". Vždyť i to, že vznikal v ústní i písemné podobě svědčí o tom, že hra, např. na tajná psaníčka, je důležitým faktorem jeho rozvoje. Také základní jeho strukturní rys, tj. jen zvukové či písemné deformace slov a tvarů (nikoli sémantické změny) ukazují na výrazný prvek hry a herní tvořivosti v dětském argotu.

V další části práce jsou pak uvedeny základní typy dětského argotu, s příklady textů a s označením místa výskytu. Je to:

1. substituční typ, kdy se hláska nebo skupina hlásek nahrazuje jinou hláskou nebo skupinou hlásek podle dohodnutého klíče;

2. transposiční typ, což znamená přemisťování hlásek a slabik ve slovech z jedné posice do druhé podle dohody účastníků hry;

3. maskovací typ, kdy se před nebo za hlásky, slabiky či celá slova zařazují jiné hlásky a slabiky s cílem maskovat, zakrývat význam slova a informace. Přitom se ještě využívá možnosti měnit kvantitu hlásek zkracováním, nebo přenesením kvantity na maskovací element.

Transposiční a maskovací typy se mohou kombinovat.

P. Ondrus se pokusil také o stanovení frekvence popsaných typů. Na prvém místě je maskovací typ, pak substituční, nejméně jsou používány typ transposiční a transposičně maskovací.

V třetím oddíle je charakterizováno tajné písmo slovenských dětí. Zachovává základní rysy zvukového argotu slovenských dětí (mění se jen formálně-vyjadřovací stránka napsaných slov, a to buď substitučním, transposičním, či maskovacím způsobem). Používají se latinská abeceda i azbuka, ev. další znaky a obrazce (číslice), v nich se ještě silněji projevuje charakter hry v této formě argotu. Je obdivuhodné, kolik zajímavého materiálu autor zejména v této části nashromáždil.

V závěru práce uvažuje P. Ondrus o místě tajného písma slovenských dětí v dnešní společnosti a o jeho perspektivách. Píše, že asi 5 % druhů tajného písma dětí se užívá jen ke hře (ne pro utajování písemných sdělení). Domnívám se, že elementy hry jsou ve větší či menší míře obsaženy ve všech typech a že právě v tom je prvek jeho další existence i v socialistické společnosti. Vždyť hry s utajováním informací budou vždy k dětským hrám patřit a hra s jazykem — universálním komunikačním prostředkem — není u dětí samoúčelná. Má pro ně samotné velký význam, učí je chápat velké kombinační možnosti jazyka při jeho využívání ve společnosti. Materiál o tajném písmu i argotu slovenských dětí (možná po konfrontaci se situací v jiných zemích) by měl být všestranně, tj. lingvisticky, pedagogicky i psychologicky využit. A za to, že prof Ondrus nám tuto možnost dal tím, že uveřejnil a interpretoval obsáhlý materiál, mu jistě patří dík.

J. Skácel

Sovremennaja russkaja leksikografija. Leningrad, Nauka 1975.

Recenzovaný zborník obsahuje 15 štúdií súčasných sovietskych lexikografov. Ako sa uvádza v záhlaví publikácie, cieľom zborníka nie je vyčerpať všetky aktuálne lexikografické problémy, ale venovať sa predovšetkým riešeniu tých, ktoré môžu prispieť k zdokonaleniu nového vydania akademického slovníka ruského jazyka.

Vzhľadom na široký okruh problémov, ktoré zborník zahŕňa, podrobnejšie si všimneme tie príspevky, ktoré považujeme za obsahovo najzávažnejšie.

V úvodnej štúdii *Slovník jazyka a jazyk slovníka* autor A. M. Babkin konštatuje všeobecne známy poznatok, že slovník živého jazyka a jeho gramatika patria k tým knihám, ktoré možno opätovne vydávať bez rizika, že sa budú opakovať. Tento fakt vyvolávajú a zapríčiňujú stále zmeny v slovnej zásobe jazyka, zmena významov mnohých slov, ich schopnosť spájať sa s inými slovami novým spôsobom, čo vedie k vytváraniu nových významových odtienkov a nových slovných spojení. Tento stály pohyb v jazyku núti lexikografa, aby sledoval život jazyka, jeho jednotlivé prejavy a registroval jeho zmeny. Odborná práca lexikografa preto spočíva predovšetkým v citlivom výbere podstatného jazykového materiálu, v správnom posúdení nepodstatného a vedľajšieho a v precíznom vysvetlení skutočnej úlohy slov, ich spojení a s nimi spätých významov, t. j. v objasnení zmyslu ich používania v živej reči a v rôznych oblastiach prejavu.

K dobrej a úspešnej práci lexikografa nevyhnutne patrí široký a bohatý materiál, na základe ktorého sa slovník tvorí. Za podnetnú a poučnú možno považovať pasáž, v ktorej autor na mnohých príkladoch porovnáva správne i ne-

správne uvádzanie resp. chýbanie rôznych slov v posledných troch výkladových slovníkoch ruského jazyka — v sedemnásťdielnom akademickom slovníku (vyd. v rokoch 1950—1965), v štvordielnom akademickom slovníku (1957—1961) a v slovníku Ožegova (posledné 9. vyd. v r. 1972). Za povšimnutie stoja i autorove pripomienky týkajúce sa technickej stránky prípravy slovníka. Prácu na slovníku súčasného spisovného jazyka nemožno dlho preťahovať bez rizika straty zreteľných hraníc jeho predmetu. V otázke citácií v slovníku autor zastáva striedme stanovisko, že strohá a opodstatnená citácia viac zodpovedá úlohe a poslaniu nového slovníka ako bohaté citovanie, ktoré iba potvrdzuje ustálenosť používania uvádzaných slov a slovných spojení. V jednom slovníku sa nemá spájať viac niekedy aj vzájomne sa vylučujúcich úloh. Viacdielne slovníky si vyžadujú osobitnú disciplínu lexikografov; jej nedostatok vedie k rozdielom medzi jednotlivými dielmi slovníka a slovník stráca jednotu plánu a obsahu, zámeru a jeho realizácie. Podľa autora je najúčelnejšie obnovovať vydania veľkých slovníkov v rozpätí 25—30 rokov, stredných v rozpätí 10—15 rokov a jednozväzkových slovníkov približne raz za 5 rokov.

Štúdia I. N. Šmeľovovej *Niektoré otázky štylistiky vo všeobecnom slovníku spisovného jazyka* má tri časti. V prvej časti nazvanej *Štylistický predmet slovníka* autorka konštatuje, že slovník, ktorého hlavnou úlohou je zachytiť a opísať ustálenú slovnú zásobu spisovného jazyka určitého obdobia, musí ukázať a charakterizovať všeobecne známe a celonárodné osobitosti jazyka a vedome sa vyhnúť nezaužívaným, príležitostným javom, zaznamenaným v jednotlivých rečových kontextoch. V druhej časti *Aspekty štylistickej charakteristiky slova vo všeobecnom slovníku spisovného jazyka* I. N. Šmeľovová uvádza a rozvádza štyri princípy tejto charakteristiky: 1. charakteristika slova v historickom aspekte; 2. expresívno-emocionálna charakteristika slova; 3. charakteristika slov podľa ich príslušnosti k jednotlivým štylistickým vrstvám lexiky; 4. charakteristika slova podľa funkčného príznaku.

Najzaujímavejšia je tretia časť príspevku *O kritériu štylistického hodnotenia slova v slovníku spisovného jazyka*, v ktorej sa hovorí, že všeobecný slovník (spisovného jazyka) ako základné kritérium výberu a hodnotenia faktov musí prijať normy knižného štýlu (pod pojmom „knižné" v lexikografii autorka rozumie časť slovnej zásoby spoločnú pre všetky knižné štýly), pretože spisovný jazyk sa realizuje predovšetkým v knižných štýloch. Pri tomto stanovisku sa slovník musí zriecť označenia „knižné" slová a zachovať iba označenie pre hovorovú vrstvu slov. Táto vrstva slov musí byť v slovníku spisovného jazyka výrazne štylisticky charakterizovaná. To však neznamená, že všetky slová špecifické pre hovorovú reč majú byť v slovníku uvedené pod širokým označením „hovorové". V lexikografickej tradícii sa pre nekodifikované sféry lexiky spisovného jazyka používa niekoľko označení: „hovorové", „ľudové", „vulgárne" a i. (tu sa žiada dodať, že autorka má na mysli zrejme iba sovietsku lexikografickú tradíciu). Nové obsahové vymedzenie pojmov v oblasti štylistického hodnotenia slov pokladá autorka za naliehavú úlohu súčasnej lexikografie.

V nasledujúcej štúdii *Slovesný vid a slovníky* si A. V. Bondarko nekladie za cieľ podať úplný a detailný výklad spracovania vidu v slovníku, ale podáva iba charakteristiku existujúcich spôsobov spracovania a pokúša sa nájsť najoptimálnejší. Zastáva názor, že je možná taká interpretácia vidu v slovníku, ktorá môže na jednej strane odrážať obidva základné typy vidových párov a na druhej strane rôznymi spôsobmi lexikografického spracovania zaznamenávať

rozdiely medzi týmito typmi. Uvažuje o takomto spôsobe spracovania vidu: 1. uvádzať vidové páry typu *zakrepiť — zakrepľať* v jednom hesle, pričom sloveso dokonavého vidu uviesť na prvom mieste a výklad významu uvádzať v dokonavom vide; 2. uvádzať v slovníku aj vidové páry typu *staviť — postaviť*, ale spracovať ich odlišne. Tu sú možné dva spôsoby: a) umiestniť slovesá typu *staviť — postaviť* v osobitných heslách, uviesť výklad významu iba pri nedokonavom vide s odkazom na sloveso dokonavého vidu; b) podať samostatný úplný výklad lexikálnych významov každého člena vidového páru s využitím vzájomných odkazov na protikladný vid. Uvedené spôsoby autor ilustruje viacerými príkladmi.

V príspevku *Štruktúrno-gramatické charakteristiky v jednojazyčnom slovníku všeobecného filologického typu* autor N. M. Medelec kriticky analyzuje doterajší spôsob spracovania gramatickej charakteristiky vo výkladovom slovníku a konštatuje, že táto problematika si vyžaduje zrevidovanie a spresnenie predovšetkým z hľadiska slova ako základnej jednotky slovníka.

Problémami odvodených slov v slovníku sa zaoberá E. A. Ivannikovová v príspevku *O odvodených slovách ako predmete lexikografie.* R. P. Rogožnikovová v príspevku *Štruktúrne typy pomocných slov (predložky, spojky) vo výkladových slovníkoch ruského jazyka* konštatuje, že táto kategória slov nebola dosiaľ dostatočne rozpracovaná a že vyčlenenie štruktúrnych typov pomocných slov umožní systemizovať poznatky o ich morfologických vlastnostiach a dôslednejšie zobraziť túto kategóriu slov vo výkladových slovníkoch ruského jazyka. Podnetná je štúdia E. K. Čirkovovej *O kritériách rozhraničenia okazionálnych slov od nových slov spisovného jazyka.* Autorka podáva kritériá „uzuálnosti" a „okazionálnosti" a konštatuje, že medzi novými slovami spisovného jazyka a okazionálnymi slovami neexistuje deliaca čiara a ani ju nemožno presne určiť, pretože tu ešte nejde o ustálenú, ale o vyvíjajúcu sa časť slovnej zásoby.

Otázkami výberu a charakteristiky akcentologických variantov v slovníkoch súčasnej ruštiny sa zaoberá príspevok K. S. Gorbačeviča. O. G. Porochovová v štúdii *Krajová lexika v slovníkoch spisovnej ruštiny* konštatuje, že pri riešení problémov zaradenia krajového slova do spisovného jazyka je nevyhnutné opierať sa 1. o používanie slova v umeleckej a odbornej literatúre, v časopisoch a novinách; 2. o výskum sémantických a lexikálnych vzťahov daného slova s inými slovami súčasného spisovného jazyka; 3. o náležitú znalosť charakteru používania slova v ústnej reči rôznych sociálnych a vekových skupín nositeľov spisovného jazyka; 4. o výskum používania slova v súčasných dialektoch. Pritom treba prihliadať aj na pôvod a históriu daného slova. Podľa našej mienky sú dôležité prvé tri kritériá.

Zborník obsahuje i ďalšie príspevky, v ktorých sa autori zaoberajú otázkami lexikografického spracovania špeciálneho jazykového materiálu, napr. z oblasti hudby, maliarstva, kozmonautiky atď.

Celkove je recenzovaný zborník zaujímavým a podnetným príspevkom sovietskych lexikografov k riešeniu mnohých živých otázok súčasnej lexikografie.

E. Petrufová

ROZLIČNOSTI

O spojení byť naplno (plne) vyťažený. — V hovorovej reči sa odnedávna zaužívalo spojenie *byť vyťažený* a to, zdá sa, s obligátnym adverbiálnym doplnením *naplno* (*plne, maximálne*... atď.) s významom „byť v plnej miere (pracovne) využitý". Keďže v Slovníku slovenského jazyka toto spojenie nie je ešte zachytené, chceme tu naň upozorniť a všimnúť si, ako toto spojenie vzniklo z formálnej i významovej stránky.

Nazdávame sa, že prvotný impulz pre vznik tohto hovorového, trocha expresívneho spojenia treba hľadať v odbornej terminológii. V železničnej terminológii existuje termín *vyťažený vlak,* ktorého výklad je takýto: nákladný vlak, ktorého zaťaženie alebo dĺžka sa rovná príslušnej norme (porov. Slovník železničnej prepravnej prevádzky I. Technická základňa. Bratislava 1969, s. 188). Z odborného slangu poznáme aj vyjadrovania ako *stroj je kapacitne vyťažený, kapacita stroja je naplno vyťažená.* Z terminologického spojenia *vyťažený vlak* sa význam deverbatívneho adjektíva *vyťažený* metonymicky preniesol z neživého predmetu na živé bytosti. Pravda, pri využití prídavného mena *vyťažený* v neterminologickej oblasti, vo sfére bežného hovorového jazyka došlo k zmene v jeho lexikálnom význame.

Na vysvetlenie tejto zmeny pokladáme za užitočné jednak rozlišovať podľa M. Dokulila pojem fundácie a motivácie (porov. Tvoření slov v češtině. Zv. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1962, s. 11), jednak odpovedať na otázku, o aký jav pri hovorovom spojení *byť naplno vyťažený* vlastne ide: vzniká tu nové slovo (nová lexikálna jednotka), alebo ide iba o vznik nového významu existujúcej lexikálnej jednotky, teda o jav lexikálno-sémantický? V druhom prípade môže nový význam vzniknúť len pri jednom z morfologických tvarov príslušnej lexémy a vtedy je nový význam tvaru syntagmaticky viazaný, ozrejmuje sa až v syntaktickej konštrukcii, vzniká teda nové ustálené slovné spojenie.

Pojmom fundácia vystihujeme priame slovotvorné súvislosti, fakt, že jedno slovo je svojou zvukovou formou i svojím lexikálnym významom základom druhého slova (napr. substantívum *mladík* je fundované adjektívom *mladý*). O vzťahu motivácie medzi dvoma slovami hovoríme vtedy, keď jedno slovo je vysvetliteľné prostredníctvom druhého slova. Motiváciou slova rozumieme vzťah medzi významom tohto slova a príznakom, ktorý sa stal základom pomenovania predmetu, napr. motiváciou slova *malíček* je „malý (prst)". Rozoznávame motiváciu morfologickú (slovotvornú), keď jedno slovo je motivované druhým slovom, a motiváciu sémantickú (transpozičnú), ktorá sa od slovotvornej motivácie odlišuje tým, že neprekračuje hranice slova: jeden význam slova je motivovaný druhým významom toho istého slova. Nazdávame sa, že podstatný rozdiel medzi terminologickým a neterminologickým použitím výrazu *vyťažený* je v tom, že v terminológii vystupuje adjektívum *vyťažený* oproti svojmu motivujúcemu slovesu *vyťažiť* ako nové slovo; v terminologickej oblasti platí test, ktorý sa zvyčajne používa ako dôkaz na to, že proces adjektivizácie príčastia prebehol do konca, že totiž existuje reálna možnosť použiť príslušný výraz v predikatívnom

i atributívnom postavení: *vyťažiť vlak: vlak je vyťažený — vyťažený vlak.* Naproti tomu neterminologické spojenie, v ktorom sa výraz *vyťažený* používa v spojení so živými osobami, existuje iba v predikatívnom postavení: *ten človek je vyťažený.* V hovorovej reči sa nepoužíva ani spojenie „vyťažiť človeka", t. j. sloveso + predmet (**Toho človeka sme naplno vyťažili),* ani atributívne spojenie, t. j. prívlastok + substantívum (**Vyťažený človek mi povedal...).* To ukazuje, že hovorový význam *vyťažený* (= naplno pracovne využitý) sa vyvinul iba pri tvare príčastia. Kým teda v terminologickej oblasti ide o priame slovotvorné súvislosti, ktoré majú charakter fundácie, lebo adjektívum *vyťažený* sa formálne i významovo zakladá na slovese *vyťažiť,* pričom ide o smer odvodzovania zodpovedajúceho procesu, ktorý je v slovenčine živý a produktívny, v neterminologickej oblasti možno hovoriť o krížení niekoľkých sémantických i slovotvorných motivácií, pričom treba podľa nášho názoru predpokladať tieto motivácie:

1. Motivácia vyššie spomenutým terminologickým významom adjektíva *vyťažený;*

2. Motivácia druhým významom slovesa *vyťažiť* (podľa Slovníka slovenského jazyka V, s. 315): „získať ako výsledok nejakej činnosti, ako odmenu za nejakú prácu al. námahu, vyzískať". Je to 2. význam slovesnej lexémy *vyťažiť* (ťažbou získať), odvodenej od lexémy *ťažiť*[1] (1. dobývať rudu, uhlie; 2. mať zisk, využívať niečo); synonymné slovesá *využiť, využívať* použité vo výkladovej časti sa viažu práve na 2. význam slovesa *ťažiť*[1];

3. Motivácia štvrtým významom slovesa *zaťažiť* (SSJ V, s. 541): „prideliť niekomu isté (obyč. nadmerné) množstvo práce, povinností ap.";

4. Motivácia zmenou logického dôrazu v intenčnej štruktúre spojenia *byť vyťažený* oproti intenčnej štruktúre slovesných lexém *vyťažiť* a *zaťažiť* v príslušných motivujúcich významoch: i v 2. význame slovesa *vyťažiť (čo z čoho)* i v 4. význame slovesa *zaťažiť (koho čím)* je logický dôraz na východiskovej substancii, na agensovi slovesného deja; naproti tomu v spojení *byť (naplno) vyťažený* je logický dôraz na zasiahnutej substancii, na paciensovi slovesného deja. Preto celá konštrukcia má gramatickú formu i význam stavového perfekta, má stavový význam.

Z nášho výkladu vyplýva, že význam hovorového lexikálneho spojenia *byť naplno vyťažený* (o ľuďoch) vznikol krížením, kontamináciou významov slovesných lexém *vyťažiť* a *zaťažiť* v ich prenesených, nie prvotných významoch, pričom obidva významy sa navrstvili na terminologický význam deverbatívneho adjektíva *vyťažený* použité v predikatívnom postavení. Isto tu zohrala úlohu aj analógia so slovesom *využiť — využitý.* Protirečenie medzi tým, že v terminologickom význame ide o zaťaženosť v rámci normy, kým vo 4. význame slovesa zaťažiť ide obyčajne o nadmernú zaťaženosť, sa rieši tak, že v skúmanom spojení treba lexikálne, teda osobitným slovom (príslovkou) vyjadriť, o akú mieru deja (stavu) ide. Preto je adverbiálne určenie obligátnou zložkou skúmaného spojenia.

V ďalšom vydaní Slovníka slovenského jazyka alebo v pripravovanom jednozväzkovom normatívnom slovníku by malo byť zachytené i spojenie *byť naplno vyťažený* s výkladom: byť naplno (pracovne) využitý, a to pri hesle *vyťažiť* ako osobitný, samostatný význam príčastia *vyťažený,* pravda s obmedzením „iba v spojení". Takéto riešenie pokladáme za správne preto, lebo nejde o vznik samostatného slova (lexémy), ktoré by si už zaslúžilo spracovanie v osobitnom

hesle, lež iba o nový význam morfologického tvaru existujúcej lexémy, trpného príčastia *vyťažený*, viazaného predikatívnym postavením a tým, že obligátne má pri sebe nejaké adverbiálne určenie miery (spôsobu). Spomínaný význam trpného príčastia *vyťažený* je príkladom na to, ako sa pri ďalšej sémantickej derivácii môžu vo význame istej lexikálnej jednotky opäť priblížiť významy lexikálnych jednotiek, ktoré sa už stali homonymami (porov. homonymá *ťažiť*[1], od ktorého je odvodené sloveso *vyťažiť*, a *ťažiť*[2], od ktorého je odvodené sloveso *zaťažiť*). Spojenie *byť naplno vyťažený* by sa azda mohlo už pokladať za frazeologizmus.

Mimojazykovo, spoločensky je vznik tohto spojenia podmienený sociálnou skutočnosťou, tým, že naša spoločnosť kladie na jednotlivca stále väčšie a náročnejšie pracovné a iné úlohy. Z toho potom vyplýva jazyková potreba pomenovať expresívne alebo hovorovo taký stav, keď jednotlivec, napr. pracovník v príslušnom pracovnom zaradení, je na svojom mieste plne využitý, má optimálnu (teda maximálnu, ale ešte únosnú) mieru pracovných alebo iných povinností.

K. Buzássyová

Pilmeni, peľmene alebo sibírske pirôžky? — Z listu našej čitateľky E. H. z Košíc vyberáme: V našich reštauráciách sa pravidelne podávajú sovietske národné špeciality, rovnako i v kuchárskej literatúre je veľa receptov tradičných jedál národov Sovietskeho zväzu. Všimla som si, že jedno a to isté jedlo sa pomenúva rôzne: raz sibírske taštičky, inokedy pelmene, piľmeny, piľmeni a pod. Ktoré z pomenovaní je správne?

Pomenovania jednotlivých národných jedál zaraďujeme do tzv. bezekvivalentnej lexiky, do skupiny slov označujúcich také reálie, ktoré neexistujú v inej kultúre a v inom jazykovom spoločenstve. K takým pomenovaniam patrí i ruské slovo *peľmeni*. Označuje tradičné sibírske jedlo z rezancového cesta plnené mäsovou plnkou, ktoré sa podáva s rozpusteným maslom, smotanou alebo v bujónovej polievke. Samotné slovo *peľmeni* prevzala ruština z komijského jazyka (ugrofínskeho pôvodu): *peľ* = ucho (pre podobnosť tvaru), *n'an'* = chlieb.

Výrazy bezekvivalentnej lexiky, t. j. slová, ktoré nemajú a nemôžu mať výstižný náprotivok v inom jazyku, pretlmočujú sa do slovenčiny niekoľkými spôsobmi:

1. Výkladom — opisuje sa priamo príslušná reália, napr. — taštičky z cesta, plnené mäsom.

2. Hľadáme v slovenčine takú lexikálnu jednotku, ktorá označuje blízku situáciu, podobný predmet, ako je daná reália. Význam takejto lexikálnej jednotky sa obyčajne modifikuje pripojením spresňujúcich slov. Tak vznikol aj názov *sibírske taštičky*. V slovenskej kuchárskej literatúre, ale aj v bežnej reči sa však častejšie používajú výrazy *pirohy, pirôžky*. Keďže toto slovenské jedlo je svojím tvarom i prípravou najbližšie k tejto ruskej reálii, bolo by azda najvhodnejšie, keby sa peľmeni označovali u nás spojením *sibírske pirôžky*. Týmto názvom sa výstižne naznačuje špecifika pomenovaného jedla s poukazom na jeho regionálny pôvod a rozšírenie. Ešte presnejšie, informatívne nasýtenejšie by bolo trojčlenné pomenovanie *sibírske mäsové pirôžky*. Avšak odborná terminológia, a teda i profesionálna kuchárska lexika, právom sa vyhýba mnohoslovným spo-

jeniam pre ich ťažkopádnosť. Slovenský náprotivok *sibírske pirôžky* je priehľadný a výstižný.

3. V ostatnom čase sa v prekladateľskej i slovnikárskej praxi výrazne prejavuje tendencia pretlmočiť slová, ktoré patria do tzv. bezekvivalentnej lexiky — prepisom, a to najmä vtedy, keď ide o často používané názvy. V slovenčine sa dosť vžili také slová prenesené z ruštiny ako *boršč, ščі, vodka, kvas, zubrovka* a iné. Veľký rusko-slovenský slovník (III. diel, s. 44) pretlmočuje aj slovo *peľmeni* prepisom a dopĺňa výkladom: *pilmene* (pirôžky z cesta, plnené mäsom). Zatiaľ čo výklad obsahu ruského slova je skutočne presný a stručný, prepis nie je celkom náležitý. Autori sa zrejme dali ovplyvniť výslovnosťou v ruštine, a to pri prepise v poradí druhej hlásky slova *peľmeni*. Podľa platných pravidiel výslovnosti sa neprízvučné *e* vyslovuje ako hláska medzi *e* a *i*, resp. temer *i*; praktická transkripcia z azbuky do latinky na tieto skutočnosti neprihliada (a má to svoje teoretické i praktické zdôvodnenie). Preto druhú hlásku označuje písmenom *e*. Príslušné pravidlá však odporúčajú dodržať mäkkosť vo všetkých tých prípadoch, keď mäkká hláska je aj v domácom spoluhláskovom inventári. V slovenčine existujú fonémy *ľ* i *l*. Obidve môžu byť v pozícii pred spoluhláskou, porov. *l* — *valčík, kolmý, Engels, Gottwald*; *ľ* — *beľmo, veľmi, veľký, Heľpa*; v ruštine — *vaľs, Engeľs, Gotvaľd, boľšoj, koľco* a pod.

Preto tretiu hlásku označujeme písmenom *ľ*. Rovnako mäkká je i posledná spoluhláska, preto ju označíme písmenom *ň*.

Prejdime k paradigmatickej problematike. V ruštine je slovo *peľmeň* mužského rodu. Je to lexéma, ktorá má tvary jednotného i množného čísla, hoci častejšie sa používajú tvary množného čísla, keďže toto jedlo sa obyčajne pripravuje a podáva vo väčšom množstve. Keďže však tvar singuláru existuje, vychádzali sme z tejto základnej podoby.

V slovenčine sa pri určovaní gramatického rodu prevzatých neživotných názvov v širokom rozsahu uplatňuje princíp rodovo silného zakončenia. Keďže slovo *peľmeň* je zakončené na spoluhlásku, zaraďuje sa k podstatným menám mužského rodu. V slovenčine sa cudzie slová podriaďujú domácemu skloňovaciemu systému, a to podľa gramatického rodu zakončenia. V súlade s uvedeným pravidlom treba slovo *peľmeň* skloňovať podľa vzoru stroj. Nominatív plurálu je *peľmene*. Iné podoby a tvary pokladáme za nenáležité.

Sovietske národné jedlo nazývané *peľmeni* má v slovenčine dva vhodné náprotivky: *peľmene* a *sibírske pirôžky*. V súčasnej odbornej spisbe sa uprednostňuje pomenovanie *peľmene*.

Ľ. Benediková

Pomenovania niektorých zariadení na odkladanie predmetov. — V jednom prešovskom výklade bola kedysi vyložená vkusná polička zhotovená z oceľovej konštrukcie na uloženie topánok (obuvi). Polička bola na povrchu prikrytá drevenou doskou, na ktorej bolo toto oznámenie: Topánovník v cene 311 Kčs. Slovo „topánovník" nás trochu prekvapilo.

Socialistický obchod ponúka spotrebiteľom najnovšie výrobky, ktoré treba adekvátne pomenovať. V Slovníku slovenského jazyka sa zatiaľ neuvádza primeraný výraz, ktorým by sa v spisovnej slovenčine adekvátne pomenovala polička na uloženie topánok, resp. obuvi. Medzi ľuďmi často počujeme používať výraz „botník". Toto slovo (rovnako ako slová *bota, botný*) nie je spisovné, a tak s ním nemožno pri pomenovaní poličky na topánky rátať. Treba teda

hľadať primeraný a výstižný výraz, ktorý by bol z hľadiska spisovného jazyka systémový, ústrojný, ktorý by zodpovedal všetkým kritériám spisovnosti aj zo slovotvorného hľadiska. V krátkej úvahe chceme poukázať na pomenovacie možnosti, ktoré v tomto prípade spisovná slovenčina ponúka.

J. Horecký v Slovotvornej sústave slovenčiny (1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 115—116) konštatuje, že príponou *-ník* sa často tvoria názvy nádob, resp. prostriedkov na uloženie nejakých vecí: *príborník, bielizník, lyžičník, čajník, medník, popolník, smetník* (doklad z Technických novín). Z Kálalovho Slovenského slovníka uvádza J. Horecký aj názov *knihovník* vo význame „polica na knihy". Z väčšiny príkladov vidíme, že prípona *-ník* sa pripája k základom podstatných mien, ktoré pomenúvajú príslušný predmet určený na odkladanie. Vzniká teda otázka, či a ako aj od podstatného mena *topánka (topánky)* možno v spisovnej slovenčine príponou *-ník* utvoriť priliehavý výraz, ktorým by sa pomenovala polička na uloženie topánok. Základ slova *topánka (topánky)* sa v spisovnej slovenčine končí na spoluhlásky *-nk- (topánk-a).* K tejto koncovej skupine spoluhlások nemožno však mechanicky pripojiť príponu *-ník* (ako napr. k základu *príbor-ník*). V spisovnej slovenčine sa v takýchto prípadoch tvorenia slov používajú vkladné hlásky, napr. *firma — fir-e-mný* a pod. Od podstatného mena *topánky* by bolo možné v spisovnej slovenčine utvoriť príponou *-ník* nové slovo iba tak, že by sa pred príponou *-ník* spoluhláska *k* zmenila na spoluhlásku *č* a potom medzi spoluhlásky *n* a *č* by sa vložila samohláska *o*, teda „topán-o-č-ník". Takéto tvorenie v spisovnej slovenčine je síce ústrojné, ale podoba „topánočník" má nežiadúci expresívny charakter (najmä pre časť *-nočník*). Z toho dôvodu nie je možné odporúčať v súčasnej spisovnej slovenčine výraz „topánočník" ako pomenovanie skrinky na odkladanie topánok.

J. Horecký v citovanej práci k názvom vecí a nástrojov zaraďuje aj názvy, ktorých slovotvorná štruktúra je síce zreteľná, ale významovo ide o veľmi rozmanité vzťahy medzi základným a odvodeným slovom. Okrem podstatných mien *radostník, kysličník, trojuholník, stopník, priesečník* uvádza z časopisu Technická práca doklad na názov *kusovník.* Základom odvodeného slova *kusovník* je prídavné meno *kusový.*

Na základe tohto slovotvorného modelu by sme mohli aj od prídavného mena *topánkový (topánková skrinka, polica)* utvoriť pomenovanie *topánkovník,* ktoré by podľa našej mienky bolo vhodné na pomenovanie poličky na ukladanie topánok (obuvi).

Slovo *topánovník,* ktoré sme videli v spomenutom výklade, nemá zreteľnú slovotvornú štruktúru, nejasný je tu najmä základ, z ktorého sa toto slovo utvorilo. Slovo *topánovník* nemožno preto pokladať za náležite utvorené slovo od základu *topánk-* (základom by tu bola časť *topán-*), a tak podľa nášho názoru nemožno ho využiť na pomenovanie skrinky či poličky na topánky.

Do radu slov ako *čajník, lyžičník, príborník, popolník* patrí aj slovo *kravatník.* Ide o náležite utvorené slovo, ale je menej známe. Istý občan Prešova si v obchode chcel kúpiť ramienko na dvere skrine, na ktoré by mohol zavesiť kravaty. Bol prekvapený, keď mu predavačka ponúkala kravatník. Od podstatného mena *kravata* možno v spisovnej slovenčine utvoriť príponou *-ník* slovo *kravatník,* ale či na pomenovanie ramienka, na ktoré možno zavesiť *kravaty,* je vhodný práve výraz *kravatník,* možno do istej miery pochybovať. Tento výraz by bol skôr vhodný na pomenovanie skrinky alebo zásuvky, do ktorej sa ukladajú kravaty.

Ukazuje sa teda, že príponou *-ník* sa v súčasnej spisovnej slovenčine veľmi často tvoria názvy vecí slúžiace na istý účel, a to aj názvy zariadení na ukladanie niektorých predmetov (skriniek, políc, nádob a pod.). K takýmto názvom môžeme zaradiť aj nové slová *topánkovník* a *kravatník*, ktoré treba zaznačiť v slovníkoch súčasnej spisovnej slovenčiny.

J. Jacko

Meridián, či Meridian? — Týmto vlastným menom sa v súčasnej spisovnej slovenčine označuje medzinárodný rýchlik a divadelná hra J. Soloviča. Všimli sme si, že v zapisovaní tohto názvu nie je jednotnosť, pretože raz sa píše s dlhým *á*, raz s krátkym *a: Meridián* i *Meridian*.

V spisovnej slovenčine poznáme všeobecné podstatné meno *meridián*, ktoré má svoj základ v latinčine. Vo viacerých slovách a menách latinského pôvodu, ktoré v slovenčine zdomácneli, sa vyslovuje a píše dlhé *á* (po odpadnutí koncového *-us*), napr. *Florián* (lat. Florianus), *Adrián* (lat. Hadrianus), *Damián, Emilián, Julián, Kristián* a pod. Všeobecné podstatné meno *meridián* sa stalo podkladom na pomenovanie medzinárodného diaľkového rýchlika, ktorý na území ČSSR chodí na trati Štúrovo—Bratislava—Brno—Praha—Děčín. Názov tohto diaľkového rýchlika sa uvádza v celoštátnom cestovnom poriadku s krátkym *a: Meridian* (porov. Jízdní řád ČSD 1975—1976. Praha, Nakladatelství dopravy a spojů 1975, s. 69, 71, 458, 459, 504, 611, 622). Aj v Oblastnom cestovnom poriadku ČSD 1977—1978, s. 678, 684, sa názov spomenutého rýchlika zapisuje s krátkym *a: Meridian*. Zostavovatelia uvedených cestovných poriadkov uvádzajú názov rýchlika *Meridian* s krátkym *a* pravdepodobne podľa zápisu ostatných názvov medzinárodných rýchlikov. V týchto názvoch sa kvantita taktiež neoznačuje; napr: *Saxonia, Mamaia, Pannonia, Istropolitan, Polonia.* Je v tom tendencia zachovávať rovnakú písanú podobu názvov v jazykoch príslušných krajín (štátov), cez ktoré uvedené rýchliky prechádzajú.

Názov medzinárodného diaľkového rýchlika *Meridián (Meridian)* bol zase motiváciou na pomenovanie divadelnej hry *Meridián* od J. Soloviča. Na základe vyexcerpovaných dokladov môžeme konštatovať, že názov tejto hry sa v súčasnej spisovnej slovenčine zapisuje aj s dlhým *á*, aj s krátkym *a*, napr.: *...vychádzajú vo vydavateľstve Tatran v roku 1978 tri hry Jána Soloviča — M e r i d i á n...* (Javisko, 10, 1978, č. 1, s. 14). — *...je na prvý pohľad či dojem jasné, že M e r i d i á n...* (Slovenské pohľady, *92*, 1976, č. 3, s. 56). — *Potlesk „M e r i d i a n u“. — Zaznel na záver víťazného premietania nášho „M e r i d i a n a“, autora, scenáristu Jána Soloviča a režiséra Pavla Haspru...* (Práca, 17. 6. 1975, s. 2). — *...dostal náš M e r i d i a n... — ...ČST „M e r i d i a n“...* (Práca, 19. 6. 1975, s. 2).

Názov tejto divadelnej hry treba podľa nášho názoru písať s dlhým *á*, pretože ide o zdomácnené vlastné meno (podobne ako vo vlastných menách *Florián, Adrián, Damián, Julián, Kristián* a pod.). Naproti tomu názov medzinárodného rýchlika možno zapisovať s krátkym *a (Meridian)*, pretože tu ide o potrebu zachovávať rovnakú písanú podobu v jazykoch všetkých krajín (štátov) strednej Európy, cez ktoré uvedený rýchlik prechádza.

J. Jacko

Slová typu numerále. — V slovenčine sa používa niekoľko slov latinského pôvodu, ktoré si zachovali isté cudzie prvky pri skloňovaní. Cudzí pôvod týchto slov sa prejavuje okrem iného aj pri tvorení foriem gramatického čísla. Ide o slová stredného rodu zakončené na *-e* a v singulári nesklonné. V pluráli sa končia na *-iá*, t. j. ich základ sa rozširuje o samohlásku *i*. Svojou plurálovou formou sa zhodujú s typom *gymnáziá* (sg. *gymnázium*) a rovnako sa aj skloňujú. Sú to prevažne gramatické termíny, ktoré sa najčastejšie používajú v množnom čísle. Singulárové formy sú zriedkavé.

V Slovníku slovenského jazyka I (SSJ) sa uvádza výraz *indeklinábile*, pl. *indeklinábiliá* „nesklonné slovo". V akademickej Morfológii slovenského jazyka sa používajú termíny *numeráliá, singuláriá tantum, pluráliá tantum*. Singulárové podoby *numerále, singuláre tantum* a *plurále tantum* sa v súčasnosti používajú veľmi zriedka. Zriedkavý je aj gramatický termín *impersonále* „neosobné sloveso", pl. *impersonáliá*.

Vo všetkých týchto prípadoch sa v slovenčine zachováva pôvodná singulárová i plurálová forma (pravda, v pluráli s dlhou koncovkou).

Okrem tejto skupiny slov, ktoré majú osobitné plurálové tvary, sa v slovenčine vyskytuje viac slov, ktoré sú tiež zakončené na *-e*, ale sú nesklonné nielen v singulári, ale aj v pluráli, napr. *bienále, penále, finále, graduále, pastorále, promile*. Niekedy sa prejavuje tendencia tvoriť aj pri niektorých z týchto slov plurálové formy s rozšíreným základom.

V slovenčine sa uplatňuje tendencia odstraňovať neohybnosť, pokiaľ je to možné. Vplyvom tejto tendencie sa v praxi stávajú ohybnými aj také slová, ktoré boli neohybné aj z hľadiska pôvodného jazyka. Napríklad slovo *faksimile* (pôv. lat. imperatív *fac* a prísl. *simile*, doslovný preklad „urob podobne"), ktoré sa formálne zhoduje so slovami typu *numerále*, má v jazykovej praxi plurálovú formu *faksimiliá*. Medzi ohybné slová sa toto slovo zaraďuje aj v Morfológii slovenského jazyka (s. 127) (tu sa uvádza, že aj v singulári sa skloňuje podľa vzoru mesto). Aj v Mistríkovom Retrográdnom slovníku slovenčiny sa slovo *faksimile* kvalifikuje ako ohybné, skloňujúce sa podľa mesto. V SSJ sa hodnotí toto slovo ako nesklonné.

Formy na *-iá* sú nielen plurály k singulárovým tvarom na *-e (indeklinábile — indeklinábiliá)*, ale častejšie k tvarom na *-um (adverbium — adverbiá)*. Prvý typ je v slovenčine zriedkavý a z hľadiska slovenského skloňovania neorganický. A práve preto sa druhý, častejší typ nesprávne uplatňuje aj tam, kde je nenáležitý. Napríklad v Mistríkovom Retrográdnom slovníku slovenčiny (s. 103) sa uvádza podoba *numerálium* (zrejme podľa typu *adverbium — adverbiá*). Náležitá je forma *numerále*, pl. *numeráliá*.

K. Palkovič